

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԻ

1903 ՓԵՏՐՈՒՄ

ԹԻԻ 2

ԲԱՐԻԶ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանման բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Եւ այդ կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յախտեալ նախնական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Ե՞՞՞՞ հոգին ջարդամտեր, չլուսաւորեր ինչ որ միւսը կ'ըսէ, այդ չհասկցուած յօնքնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ժ. ՍԻՆԷ

ԲԱՆՈՒՄ Ե ԲԱԺԱՆՈՐԳԼ ԳՐՈՒԹՅԱՆ

Ա Ն Ա Հ Ի Տ .

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ

ԱՆԱՀԻՏ պիտի շարունակէ հրատարակուել միեւնոյն ուղղութեամբ, եւ միեւնոյն ծրագրով :
ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԿ ԸՆԸ ԿԱՆԽԿ Է :
Այն բաժանորդները որ զեռ չեն վճարած իրենց բաժնեգինը, կը խնդրենք որ փութան
իրենց պարտքը հատուցանել :

ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԻ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ «ԱՆԱՀԻՏ» . — ԹԻԻ 3

ՕՍԱՐ ԽԱՅԵԱՄԻ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐԸ

ԹԱՐԿ ՄԱՆԵՑ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ԲԵԱԳՐԷՆ
Գ. ՓԱՌՆԱԿ

Այս հատորը կը պարունակէ պարօթի մեծ
բանաստեղծին բոլոր քառուկներուն թարգ-
մանութիւնը եւ ընդարձակ ու հմտայից ու-
սումնասիրութիւն մը թարգմանչէն՝ Ուայնամի
կեանքին ու գործին վրայ : Կը բաղկանայ
120 մեծադիր ու ծաղկեզարդ երեսներ :

Գինն է .
Վերժէ թղթի վրայ 10 ֆրանք
Կուչէ — — 5 —
Հասարակ — — 3 —

Պ. Գ. Փառնակ որոշած է իր այս հատորին
վաճառման հասոյթին կէտը նուիրել Ձէյ-
թունի որբերուն համար բացուած հանգա-
նակութեան եւ կէտը Պէշիկթաշիկանի գոր-
ծերուն հրատարակութեան :

Կենց ուղղութիւնը պէտք է չ/ւ.ւ.ւ.ւ.ւ.
հիւսիս խմբագրութեան կամ մեր գործակա-
տարներուն :

ԸՆԴՀՈՒՊ ԼՈՅՍ ԿԷ ՏԵՍՆԷ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԻՔ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի . — ԹԻԻ 2

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ՃԱՌԵՐՆ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ՈՎ

ՀՐԱՏԱՐԱԿ ԵՑՑ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Այս հատորը պիտի պարունակէ, ինչպէս
արդէն ծանուցած ենք, Մ. Պէշիկթաշիկանի
բոլոր գերթումներն ու ճտերը, բաղմամբ
ճանօթագրութիւններով լուսարանուած գրա-
բար գերթումներուն պիտի ընկերանան աչ-
խարհարար թարգմանութիւնները :

Յաջորդ հատորը, որ պիտի պարունակէ Պէ-
շիկթաշիկանի կենսագրութիւնը, լոյս կը տեսնէ
մէկ քանի ամիսէն :

Երկու հատորիե մէկանց բաժանորդագրու-
թիւնն է ն ֆրանք անոնք որ զեռ բաժանորդ
չեն գրուած, թող փութան ուրեմն :

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Ե Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՑԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԻԵՍԱԿԱՆ

Զ . Տ Ա Ր Ի

1934 ՓԵՆՍԻՆԱ

ԹԻՒ 2

ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԾԱԳՈՒՍԸ

— 0 —

Բնական է որ հայ ազգը, իր բազմադարեան կեանքովը ինչպէս ամենէն վաղեմի նոյնպէս ամենէն բազմաոյգ ազգերէն մէկն եղած ըլլայ : Ասկայն քիչ գաղափար կայ թէ այդ յօգուածոյ մարմինը բաղկացնելու համար քանի՛ տարրեր տարրեր, եւ ո՛րքան կարեւոր մեծարժէք տարրեր եկած խառնուած են այն հողին վրայ ուրկէ շատաւիղած են մարդկութեան ամենէն հին քաղաքակրթութիւնները ձեւացընող ցեղերը եւ ուր զարիւր յետոյ դարձեալ եկած են հանդիպել ու ընդարիւր Արեւելքի ու Արեւմուտքի ոսոխ քաղաքակրթութիւններն, ու «Հիւսիսական»ներու եւ Հարաւի արշաւախումբերը :

Հայաստանի հողին վրայ եւ հայ ցեղին ազրած հողերուն վրայ գտնուած արձանագիրներուն վերծանումը որ նորաւարտ դարուն վերջին քառորդին մէջ միայն սկսաւ եւ դեռ յառաջ կը տարուի, եկաւ երեւան հանելու մեր ցեղին կազմութեան բոլոր ճոխութիւնը, ժառանգ ընելով մեզ անցեալի մը որուն շքեղութեան հասնելու համար կը կաղան նոյն իսկ Սորենացիի մը խօլ երեւակայութիւնը եւ յոգնածան ճարտարանքը : Եւ թէպէտ արձանագիրներուն թերակատար վերծանումը

զեռ բոլորովին չէ վերուցած վարագոյրը այդ հեռաւոր ու խորհրդաւոր անցեալին վրայէն, սակայն բաւական բան պարզուած ըլլալով եւ բաւական բան ալ բանաւորապէս մակարեւել կարելի ըլլալով՝ կ'արժէ փորձել կանխում մը ապագային վրայ եւ ներկայացնել զէթ եզերագիծները մեր ազգին ծագման ճշմարիտ պատկերին :

Մեր պատմիչները դժբաղդար խիստ քիչ նպաստ պիտի բերեն մեզի վերակազմելու համար այդ անցեալը որ գերազանց շահեկանութիւն ունի մեզի համար : Անոնք միթագիրներ են՝ Ստրաբոնի բառով, քան պատմագիրներ, մեքենական գործիներ ժողովրդի զրուցասէր ողբին, առանց բնաւ անդրադարձումի, առանց անձնական զխտուցութեան կամ դատումի : Ակնբերեւ քացառութիւն մը միայն կը կազմէ այդ հին պատմիչներուն մէջ Ղազար Փարպեցին, զոր փրոֆ. Պալաթեանց ատեն մը ա՛յնքան վարկաբեկ ընել ուզած էր ի նպաստ Սորենացիի եւ յետոյ ինքն իսկ ճանչցաւ իր սխալը : Ահա հեղինակ մը, — եւ որ աւելին է, եկեղեցականմը — որու վրայ զուր թափուած չեն հոռոմ դաստիարակութիւն, հոռոմ գրքեր : Իր պատմութեան մէջ ամէն քայլի կը հանդիպինք քննական ոգիի, անձնական անկախ դատողութեան նշաններու որոնք կ'որակեն քաջազգի պատմագիրը : Մէկ օրինակ մը՝ տասնեակներու մէջէն : Ծանօթ է « Ուխտագահ » եւ « Ուրացող » նախարարներու բաժանումը վարդապետաց մեծ կողմին ատեն որ էականօրէն անշուշտ արդիւնք էր կրօնական շարժառիթներու՝ ինչպէս կը ներկայացնեն մեր պատ-

միջները, բայց ո՛րքան ճշմարտօրէն մարդկային հանգամանք մը կը ստանայ նկարագիրը երբ նախարարներու հին հակառակութեան հաշիւներուն ալ բաժինը կը հանուի այդ մեծ շարժումին մէջ: Փարպեցիին միակ պատմիչն է որ գիտել կուտայ թէ Վահան Ա. մատուենի մեծ նախարարին « Ուխտապահներու » կողմը յարելուն շարժառիթը ո՛չ այնքան հայրենի կրօնին նախանձայուզութիւնն էր՝ որքան իր դրացի Սիւնեաց նախարարին Վասակի հետ ունեցած հինօրեայ հակառակութիւնը: Բայց աս արգելք չեղաւ որ Վահան Ա. մատուենի հռչակուի մեր պատմիչներէն « երկիւղած հրամանակատար վարդապետական հրամանաց », « քրիստոսասէր », եւն (Կորիւն):

Հեռաւոր հնութեան մէջ Հաաստան աշխարհի ժողովուրդը հպում կ'ունենայ վաղեմի քաղաքակրթութեանց հետ որոնք իրենց գերագոր ուժին գիտակցութեամբ իրենց սահմաններէն դուրս արշաւած են աւարի, կողուպուտի, աշխարհակալութեան կամ հարկապահանջութեան համար, եւ արձանագրել ուզած են իրենց քաջագործութիւնները անոնց յիշատակը յաւերժացնելու, կամ թերեւս աւելի գործնական ոգիով՝ իրենցմէ ա՛ն ու սարսափ սփռելու նպատակով: Այս վաղեմի քաղաքակրթութեան մէջ բարեւոնականը առաջինն է որ արեւմտեան Ասիոյ վրայ կը տարածէ իր տիրապետութիւնը եւ ազդեցութիւնը մինչեւ Պաղեստին Սուրիոյ, եւ որուն հետ անշուշտ հպում ունեցած էր Հայաստան աշխարհի ժողովուրդն ալ. բայց ասոր իբր պայցոյց ունինք լոկ Գուտէայի՝ հարաւային Բաբելոնացի քուրմ-իշխանին արձանագիրը որուն մէջ կը յիշուի « Մենուա » ի երկիրը: Աս կը յիշեցնէ մեղի մէկ կողմէ իսլամեան « Մենուա-ս » անունը, եւ միւս կողմէ Մանեանց՝ վանայ ծովի արեւելքէն եւ արեւելեան հարաւէն Հայաստանի զբրացի, դաշնակից եւ յետոյ անոր հետ ձուլուած ժողովրդին անունը, ինչպէս նաեւ Նիգողայոս Դամասկացիի (Յովսեփոսի Հնութիւնք Հրէից) մէջ) իբր Հայոց ծանօթ յիշած « Միւնուա » երկրի անունը որ արդէն նոյնացուցուած է Մանեանց երկրին հետ:

Կրնանք նաեւ բերել լեզուաբանական վկայութիւն մը որ այդպիսի հպում մը մատնանշել կը թուի: Արասոյ (արասանէ՝ Արասու) բառը յայտնապէս նոյնն է բաբելոնական « արաշտու » ի հետ որ իբր երկրի անուն՝ Ասո-

րեստանցուց Ուրարտու (Արարատ) անունին իբր համագոր գործածուած ըլլալով, եթէ Ուրարտու կամ Ուրտու կը նշանակէ ամուր, կարծր, ժայռ, լեռ, ճիշդ նոյն նշանակութիւնը կը պահէ նաեւ մեր « արասոյ » բառը (տես Աղաթանգեղոս, « վէմն արասոյ »): Դարձեալ Որդուներուն այդ հին նախարարութեան որուն գիւղին անունը՝ Որդորու, (Բիւզանդ, գլուխ Դ) « Որդուց ուրու » կը պարունակէ որու = URU բառը որ « աւան » կը նշանակէ Բաբելոնացի լեզուով, (Ur կամ Uru, վաղեմի քաղաք Քաղդէացուց, ուրկէ մեկնեցաւ Արարատ): Այս առթիւ կարելի է մատնանշել թէ Որդուներուն աւաններուն անունները, Խու, Գու, Օսխա, ամենամեծ հնութեան նշաններ կը կրեն: Նոյն պէս « հուժկու » բառը որ գործածուած է մասնաւոր կերպով մը՝ հին առումով մը՝ Բիւզանդի մէջ (Դ. ժ. Ա.) ուր կը խօսուի մանկիկ Արտաւազգիի համար. « Ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանելին », « զի այլ յազգին ոչ գտաւ հուժկու, զի ի մեծ պատերազմին մեռան » եւ դարձեալ Դ. ժ. Ա. ուր կը խօսուի Պապ թագաւորին տըղուն վրայ « Եւ երբ ջրթափեաց եւ եղեւ հուժկու, ետուն զնա պատանգ ի դուռն կայսերն յերկիրն Յունաց » չկրնար մեկնուիլ առանց զիմելու բառին բարեւոնական ծագումին որ կը յայտնէ թէ ուժ = us կը նշանակէ անանդամ ուրկէ վերացումով (par abstraction) արութիւն, արութեան վիճակ, չափահասութիւն, հետեւաբար հուժկու՝ արութեան վիճակի, ջրթափելով իճակի հասած, չափահաս:

« Որեար » բառին մէջ « որ » արմատն ալ — UR կը նշանակէ « իզբայր, օգնական » բարեւոնական լեզուով, ուրկէ « որեար = ընկերներ » (Դարձեալ Բիւզանդի մէջ կը հանդիպինք « գուզազ » հին բառին՝ կոռուղ, պատերազմող իմաստով գործածուած. « Հրաման ետ արքայ գուզազ հանել յաշխարհէ աւելի քան զչափն եւ զհամար զօրսն մատնիկի գնդաւն, ընդ առաջ նոցա խաղալ, հասանել ի դիմի հարկանել, արգելու զթշնամիսն » Այս բառն ալ ակկադերէն (հին բաբելոնական) = guk կոռուի, պատերազմիլ արմատէն կարելի չէ անջատել:

Հոս պէտք է յիշատակել նաեւ թէ հին Քաղդէացիք՝ Ակկադք (որ կը նշանակէ իրենց լեզուով « լեռնցիք ») որոնք մարդկութեան ծանօթ ամենահին քաղաքակրթութիւնը ձեւացուցած են եւ որոնցմէ առին, երկարածիգ մամանակներէ յետոյ, Սսորեանացիք իրենց

քաղաքակրթութիւնը, Մարաստանի եւ Հայաստանի լեռները կը նկատէին իբր կեզրոն աշխարհի իբր որրան իրենց ցեղին: Երբ այս երկուքին խառնուողէն յառաջ եկաւ յետոյ Բաբելոստանի պետութիւնը, անոր կրօնքին մէջ յատկանշական սեղ մը կը բռնէր «Սուրբ լեռը» որուն վրայ կը ձեռուէին ամէն պալատ, սաճար: Քաղղէացիք «կը համբառնային իրենց աչքերը լեռներուն» հիւսիս-արեւելեան կողմերը, «Երկիրներու հայր»ին, երեւակայելով զայն Դից կայանը, հանդերձեայ հանգրուանը ամէն մեծ ու բարի մարդու, երկիր մը արծաթի երկնքով հող մը՝ անաշխատ բերող բերք ու բարիք», Արեւելքը՝ Բելի լեռը, որուն կրկնակ կատարը երկինք կը հասնի, զօր օրինակ հզօր գոմէջ մը հանգչած՝ որուն կրկնակ եղջիւրը կը փողփողի ճառագայթի մը պէս, աստղի մը նման:»

Այս նուիրական լեռան, կրկնակ կատարով բարձր լեռան նկարագրին մէջ կարելի չէ՞ ազօտ արձագանքը գտնել Հայաստանի տապալակիր համբառեալ կրկին կատարներով (աւագ Մասիս, Փոքր Մասիս) բարձր Մասիս լեռան, կայան «քաջք»երու՝ զօրաւոր եւ բարի ոգիներու, եւ որուն շրջանակներէն զէպ ի հարաւ ուղղուեցան գաղութներ՝ ժամանակի ընթացքին մէջ ձեւացնելով Ելամ եւ Քաղղէաստան:

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս Մ Ս Ք Ի Ց

Սիրելիս մի օր ինձ մրտերմաբար Բաղնիսում տըւեց քաղցրարոյր մի կաւ. Հարցըրի դըրան՝ Մո՛ւչկ ես թէ ամբար, Որ հոտիցդ այսպէս սիրտս ըզմայլեցաւ. Դա պատասխանեց. «Ես կաւ եմ չնչին. Միայն հաբեւան եղել եմ վարդին. Որի հոտն անոյշ իմ վըրայ անցաւ. Այո՛, թէ չէ ես հող եմ, հող չնչին:»

Ձանձրացայ ձեզնից, ո՛վ բարեկամներ, Դուք՝ յոռի կողմերս լաւ էք ցոյց տալիս. Թերութիւններս իբր անդիւտ արժանիք, Փուշս իբրեւ յասմիկ, վարդ էք ցոյց տալիս. Ո՛ւր, ես աներես, անվա՛խ թշնամի, Յանցանքներս միայն դո՛ւ ես ցոյց տալիս:

Ձէ՞ որ մեր մէջ կար թէ՛ ուխտ թէ՛ խոստում, Ի՞նչ չուտ մոռացար, ինձ վշտացըրիր. Աշխարհում սիրտս ես քե՛զ նըւիրեցի, Իսկ դու ինձանից երես դարձըրիր. Ո՛հ, թէ այժմ էլ դեռ ուզենաս հաշտուել, Ե՛կ. է՛լ աւելի սրտիս տէր դարձի՛ր:

Եգիպտոսում կային երկու իշխանագուն, մին ուսում ստացաւ, միւսը հարստութիւն դիզեց. նա իր դարու գիտնականն եղաւ, սա՛ Եգիպտոսին դարձաւ տէր: Հարուստն արհամարհանքով էր նայում ուսումնականին եւ մի օր էլ ասաց. «Ես թագաւորութեան հասայ, դու մնացիր խեղճ ու թշուառ»: Ուսումնականն ասաց. «Եղբա՛յր, Աստուծոյ օրհնութիւնն ի՛մ վրայ է. որովհետեւ ես ստացայ ուսում, որ է մարգարէների ժառանգութիւնը, իսկ դու տիրացար Եգիպտոսին, որ Փարաւոնի ու Համանի ժառանգութիւնն է:»

Աս մի մըջիւն եմ ոտերի կոխան, Ոչ թէ մի մեղու, որ խայթիցս ողբան. Ո՛հ, ի՛նչպէս փառք տամ, փա՛ռք բարերարիս Որ մարդկանց վնասել ձեռիցս չի գալիս:

Թարգմանեց պարսկերէնից
ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴ. ՄԱՔՍՈՒՏԵԱՆ

Դավրէժ

—o—

(Շար.)

Վասն զի երբօր աղջկան մը մատուցը դաշնակի վրայ եւ ոտները Գաղիայի գորգոց վրայ կը թոչտին եւ լեզուն առանց ուղեզին եւ զգացմանց առաջնորդութեանն օդոյ մէջ լեզուէ լեզու կը յածի, մենք ան ատեն ինքզինքնիս եւ դարերնիս, զաւակնիս եւ այսպէս թոռներնիս բարեբախտ եւ երջանիկ կը համարինք, եւ այս ուրախութեան արեւոյթեամբ երբեմն աշուրներնու արցունք կուզայ: Չենք նշմարեր եւ չենք ալ փոյթ ըներ որ վաճառելու համար կապիկ եւ պապկայ կրթողներն ալ իրենց անասնեկաց նոյն բաներն ընել կուտան, եւ կամ անոնց ու մեր գաւակներուն եւ կամ անոնց կրթողներուն եւ մեր դաստիարակացը մէջ տարբերութիւն չկայ: Ի՞նչ է դաստիարակութիւնը. չիտակը ես ասոր պատասխանը Հայու մը կնոջ բերնէն յսելու կը ցանկամ. ուստի քիչ մը երկայնամտութիւն ընենք նէ, անիկա սոյն այս վէպին մէջ Հայու կնոջ բերնէ ապացուցութեամբ կը լսենք:

Ինչ եւ իցէ, մարդուս Փարիզի մէջ դաստիարակութիւնն բառին բովանդակ նշանակութեան տեսականովն ու գործնականովը պըճնեալ Հայու մը կնոջ պատահիլը, գոնէ ինծի համար հրաշից հրաշք, եւ կորկորիկոսի հետամուտ եղած թագաւորութենէն այնչափ սիրելի եւ տենչալի է, որչափ որ ցանկութիւնները չափաւորող զաւակներ հասցնելու մայր մը՝ որդւոց մարդկուն ատեանը սնափառութեան մոլեգնութեամբ ցորենի ոտնակոխ արտերուն երեսը թափել տուող բռնաւորէ մը:

Հայ մայրի՛կ, հայ օրի՛ր ըզրոր մայր ըլլալու երջանիկ ու միանգամայն տխուր բախտին վիճակեալ ես բնութեամբ, թէ որ պճնասիրութեան, անձնցուցութեան եւ սնապարծութեան ձեռքէն կրնաք քանի մը վայրկեան խլել նէ՝ ուշադրութիւննիդ ինծի մատուցէ՛ք. ես ալ իմ զգացմանց բերկրութեան արեւոյթեամբ այս ցանկալի եւ հրեշտակային կնոջ բովանդակ պատմութիւնն ընեմ ձեզի: Հայ

բանասիրաց մէջ ես ալ, ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած եմ, գրիչ մը եւ ձրի շնորհուած տեղ մը ունիմ, եւ այն գրիչը մինչեւ մատներուս կարկամիլը ձեզի ուխտած եւ ձեզի նուիրած եմ:

Դաստիարակութենէ զուրկ եւ ըստ այնմ կարծրասիրտ եւ անզգայ մտացած մարդոց երեսէն ձեր սեռին եղած յաւիտենական թըշնամանքները, զրկանքն ու ամբաստանութիւնները գիտնալով, մէկ կողմէն ալ՝ երբեմն մեր սեռին վրայ գտնուած ցանկալի ձրից եւ աշուրական զգացմանց միակ աղբիւրը՝ ձեր հըրապուրիչ աշուրները, ձեր թովիչ եւ ղեմփօզան» ձեռու ընները, ձեր չրթանց կենարար շունչը, ու ձեր սրտին արտաշնչած հրեշտակային սէրը ճանաչելովս, ինքզինքնիդ ձեր եւ մեր բարօրութեանն համար մարդոց բռնակալութենէն զերծուցանելու, եւ անոնց վրայ ձեր սիրոյն զօրութեամբը տիրելով՝ թէ՛ անոնք եւ թէ՛ աղջիկ զուակնիդ յօրինելու եւ մարդկութեան արամադրելու նպաստարար բաներ գրելու պիտի յոյնիմ:

Արդարեւ, մարդուս վրայ գտնուած զգայական մասը զգացմունքէն վեր եւ զգացմունքն իմացականութենէն վեր բոնող որ եւ իցէ մարդիկ մեր վէպը բաղձածնին անկարելի պատկեր համարելով իրենց սկիստութեամբ վրանիս կրնան խնդալ: Բայց իրենց այնպէս եւ ապաշընորհ կրից սաստկութեան տիղմերուն մէջ անասնաբար թաւալելնուս տեղը, բաղձածնին բերկրարար եւ սփոփիչ երազներ տեսնալնիս աւելի քաղցր չէ՞ մի: Գոնէ մեր մարդկային մեծվայելչութիւնն անբանից հաւասարութենէն կը բարձրացունենք, եւ արարչին պատկերը ոտից կոխան ընելու տեղը՝ սիրոյ տաճարին մէջ կը կանգնեցունենք:

Անգամ մը 1851ին եւ 1855ին ատեն եղաւ որ հայագրի բարեկամներս ժամանակաւոր կերպով հեռու գացած ըլլալովնին, երբեմն ատանձին պարտելու կ'ելլայի Այս երկու անգամի առանձնութեան ատենս ալ մէյմէկ անակնկալ դիպուած ճամբուս վրայ իս դիմաւորելով սփոփեցին եւ հեաքերնին ու յիշատակնին մատենադարանիս մէջ ձգելով հեռացան: Ասոնց մէկը Արիստիտէսի յառաջաքանութեանը մէջ դրած

եմ. միւսն ալ, որ այս վէպիս նիւթն է, հարկաւորաբար հոս կը գրեմ :

Այս առանձնութեանս ժամանակաց մէկ մասը 1855ին Փարիզի մէջ բացուած ճարտարութեան եւ գեղարուեստից համաշխարհական հանգիստաւորութեան օրերուն պատահելով՝ շարաթը քանի մը անգամ հանդիսարանը պտըտելու կ'երթայի : Օր մըն ալ մեքենայից կողմը գնացեր, հողմամուղ ջրհանի մը գործողութիւնը նկատելու կեցած տեղս, բազմութեան մէջ երկու հոգի նշմարեցրի, որ գրեթէ բռնի աչուըներս եւ ուշադրութիւնս մեքենային վերայէն քեցելով իրենց վրայ կը սեւեւէին :

Ասոնց մէկն երեսուն տարեկանի չափ առոյգ, կորովի, եւ այր մարդ մը ո՛րչափ գեղեցիկ կրնայ ըլլալ նէ, այնչափ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր : Հասակին բարձրութեան չափն այն պատշաճութեան եւ այն համեմատութեան մէջ էր որ կարճահասակութեան եւ երկայնաբարձութեան վրիպակէն ու ստորաօնքէն միապէս խուսելով, իր կրծոցն ու թիկանց գեղայօրէն դարձուածոյն ու պատշաճութեանցը հետ կատարեալ ներգաշնակութիւն կ'ընծայէր աչաց եւ մարդկային պատկերի ընտիր օրինակաց մէկը կրնար համարուիլ :

Իր անձին առողջութեան պահպանութիւնը մեծ խնամոց եւ հսկողութեանց ենթակայ եղած ըլլալուն, իր բոլոր գէմքին վրայ պատանեկան ցանկալի յատկութեանց մեծ մասն անայլալակ պահած էր : Իր ծնօտն ու այտից ձուարդը հեռուէն չըջանակող հոծ նրբահեր եւ թոյրաթուխ այտից փայլուն մազերն ակամայ բուսած եւ դժկամակութեամբ երկնալով այն սահմանին մէջ դադարած էին որ գունաւոր մանրանկար պատկերի մը գեղեցկութիւնը յորդող երենեայ չըջանայի մը գործը կը տեսնար կոր, թաւամազ ու կցուած յօնից տակէն արտեւանանց երկայն մազերը ճառագայթած եւ տարածուելով երկու աչքը կը պատսպարէին, որոնց սպիտականցը վրայ նկարեալ շողշողուն եւ թխազոյն կանանչներն իր հայեցուածոցը համակրութիւն ազդող նուաղութիւն մը տալով՝ սէր միայն կը կերպարանէին լուսոյ լծացն երեսը :

Բովանդակ երեսաց եւ ճակտին մորթը իր թարմութիւնն անկոխնձ պահելով, այտից կարմրութիւնը թափանցիկ մորթին տակէն դուրս կը ցատկէր կրակի նման վայրկեան վայրկեան հրահրելով : Իր կարմրալար շրթանցը վրայ երկչոտ ժպիտ մը, չկրնալով զինքը պարտկել, ամէն վայրկեան ընկերին երեսն ի վեր կամայ ակամայ արձակուած տեղը իր դիմացն այրական պատկերին մէջ ամօթխած օրիորդի մը պատկառանք խառնուելով, իրեն իգական քնքշութիւն մը եւ իգական նկարագիր մը կը տպաւորէր :

Իսկ ընկերն արդէն տասնըչորս տասնըհինգ տարու մատաղահաս պատանի մը ըլլալով, բընութեան իրեն պարզեւած բոլոր նախամասնութիւնները իր դարնան պայծառութեան մէջ կը կրէր, եւ թէ որ գեղեցիկ ալ էր նէ՝ այն գեղեցկութիւնն արտափայլող տիոց մէջն էր : Բոյոր ծնօտից վրայ դեռ աղուագէտ անգամ չգտնուելով, ջինջ եւ մաքուր գէմքին վրայ այտից մեղմիկ բոսորները ծնօտիցն ու ընչաց սպիտակներուն մէջ աստիճանաբար հեռուներն աւելի նուաղելով՝ իբրեւ այր քիչ մը հիւանդութեան, տկարութեան եւ նուաղութեան նշան ցոյց կուտար, բայց իբրեւ կին, թէ որ կին ըլլալը հնար էր նէ, քնքշութեան, փափկութեան եւ բարուց քաղցրութեան միանգամայն եւ անվթար առողջութեան ցոյցքեր էին :

Նոյն աչուըներուն մեծութիւնը, նոյն յօնից խտութիւնը, նոյն հերաց եւ արտեւանանց սեւութիւնը, նոյն շրթանց հատուածը ունէր ինք ալ իր ընկերին նման : Բայց աւոր աչուըները կանանչին տեղը բոլորովին սեւ էին. եւ գէմքի ձուարդը քիչ մ'աւելի որոշուած, եւ ունչքն իր փափկութեամբը հանդերձ քիչ մը արծոռնոցն միտած, եւ հայեցուածքը յօնից տակէն քիչ մը աւելի ի խորուստ եւ միանգամայն աւելի կորովի դուրս խոյանալով, իր զրիցն աղնուական վսեմութիւն մը եւ մերթընդ մերթ քիչ մ'ալ վսեմական խրոխտութիւն աւելցունելով, անանկ կ'երեւար որ, պատկառանք եւ ակնածութիւն ազդելու, հրամայելու եւ խոնարհեցունելու համար ստեղծուած էր :

Բայց այս պատկանելի զրկց մէջ ալ իր դիմացը վրայ անանկ հեզութիւն մը, անանկ կամանո իրութիւն մը, անանկ անմեղութիւն մը եւ շրթանցը վրայ անանկ մշտակայ ժպտ մը կը պահէր, որ բովանդակապէս առաքինութիւն եւ սիրոյ յայտնութիւն էր : Մէջքին բարակութիւնը եւ հասակին զեղապատշաճ վայելչութիւնը՝ այրական խնամեալ հանդերձիցը պատշաճութեամբն իր զիւրաշարժ եւ թեթեւ ընթացից եւ գործունեայ եւ աշխոյժ բնաւորութեանը զուշակ էր : Ընկերին բարձր եւ մետաքսեայ փեղոյրին հակառակ, ինք բանասայի կնիւնէ հիւստած ցած եւ լայնադիր փեղոյր մը գրած էր՝ սեւ թաւչէ ժապաւէնով երկդապատ, որ իր ծոճրակը ծածկելով ակնածելի ճակատը միայն երեւան ձգած էր :

Միայն իր թաթերը՝ ընկերոջ նման թաթպաններու մէջ դանուելովն հանդերձ, ընկերին երկայնամասն ձեռացը՝ տեղ կնոջ թաթերու պէս մանտրակ էին, եւ կը նշմարէի որ ինքը միշտ ընկերին թեւը յեցածէր, եւ երկուքն ալ անդադար իրենց նկատած ստարկաներնին ձգելով մեղմով, զորովով, սիրով եւ անձկութեամբ իրարու կը նայէին, եւ այն ատեններն երկուքին ալ դիմացը վրայ գորովախառն թաղծութիւն մը կը ծաւալէր :

Իրենք՝ այս ազնիւ կազմուածոց, հանդերձից կիրթ ախորժակի եւ նմանութեան եւ իրարմէ անբաժանութեամբ ցցուցած սրտակցութեանցն ու սիրոյն նայելով՝ եզրայր կը կարծուէին թէ պէտեւ զծագրութիւննին շատ նմանութիւն չունէր, եւ կրտսերն ամենայն մտամբ երէցին յորինուածոյն վրայ սրբազրեալ օրինակ մը կը թուէր :

Քովէս յանկարծ ամբոխին մէջէն գաղղիացի շնորհազէմ երիտասարդ մը իր քովինին. — «Արթիւն, ըսաւ, սա չքնաղ գոյզը ուշով նըկատէ՛ » : «Շատոնց է որ կը նկատեմ կոր» , ըսաւ միւսը : — «Ի՞նչ գեղեցկութիւն, ի՞նչ վայելչութիւն եւ ի՞նչ վսեմութիւն, ըսաւ առաջինը, Անդղիացի ըլլալու են ասոնք» : — «Ի՞նչ պատճառաւ» , հարցուց միւսը : «Արտափայլեալ զեղեցկութիւններնուն, մորթերնուն նրբութեանը, երանդոց կենդանութեանը եւ առողջութիւններնուն ամբողջութեանը հա-

մար» , ըսաւ ընկերը : «Ատոնք բոլորն ալ, ըսաւ միւսը՝ անշուշտ անգլոսաքսոնեանց սերնդեան անժխակի յատկութիւններ են, բայց միտքդ կովկասի եւ սանսկրիտ գերմաններուն զարձուր մէջ մը եւ անկէ ետեւ ասոնց զարձիր, նայէ՛ իրենց արեւելեան նախնական արպին վրայ անգլոսաքսոնի խառնուրդ կրնա՞ս նըշմարել » : «Բոլոր ըսածներուդ իրաւունքն ակնբերեւ կը տեսնամ կոր հիմա» , ըսաւ ընկերը : — «Չբաժնեբա ալ կը նշմարե՞ս կոր» : — «Ի՞նչ կայ որ, ըսաւ միւսն արտորնօք. ես ո՛չ քու աչացդ ու ոչ մտացդ խորպիտութիւնն ունիմ» : — «Կրտսերն ի՞նչի տեղ կը բռնես» , ըսաւ Արթիւն : — «Հրեշտակային պատանիի մը տեղ» , ըսաւ միւսը : — «Հրեշտակային՝ աղջկան մը տեղ բռնես նէ ի՞նչ կ'ըլլայ» , ըսաւ ընկերը ժպտելով : — «Կը վախնամ թէ յանդերձութիւն կ'ըլլայ, ըսաւ միւսը, վասնզի ամենէն առաջ եւ յետոյ, ստինքներն ո՞ւր են» : — «Ոտքէն գլուխն այսչափ ճիշդ պահուած համեմատութեան ու ներդաշնակութեանը մէջ կ'ուզէիր որ բնութիւնն անոր սահմանափակ լանջացը վրայ երկու հատ ալիւրի տոպրակ զնէր քեզ համոզելու համար» , պատասխան տուաւ միւսը. բայց նայէ՛ կրկնօցին շրջուն օձիքը՝ ծոճրակէն մինչեւ կրծոցը վարի դին ո՛րչափ ուռեցուցած է՝ համեմատութիւնը չկորսնցնելով : Անոր տակն անանկ մանրիկ ստինք շորս անգամ կը պարակին, առանց կասկած գուրս տալու » : — «Բայց մազերը կըտրած եւ բնկերին նման տաք երկաթով զանգրած են» ըսաւ ընկերը : — «Կտրուած մազերը մէջ մըն ալ չե՞ն երկննար, մանաւանդ կնկան գլխուն վրայ, ուր բնութիւնն աւելի բեզմաւոր է ի նպատ գեղեցկութեան զարդու » :

Ընկերը քիչ մը մտախոհ կենալէն ետեւ, ընկերին միւս պատճառներուն չհամոզուածի պէս. — «Բայց ի՞նչու համար մազերը պիտի կտրէ եւ ի՞նչու համար պիտի ծպտի. երկու եզրայր ըլլալու ի՞նչ անհաւանականութիւն կայ» . «Փախստական երկու տարիաւոր ըլլալունու ի՞նչ անհաւանականութիւն կայ» , ըսաւ միւսը : — «Փախստական երկու տարիաւոր, ըսաւ ընկերը եռանդեամբ եւ զայրացածի պէս. ա՛հ, Արթիւր, ակնածէ՛ առա-

քինութեան, եւ անմիղութեան խնայէ՛ : Անագորոյն է ըրած կարծիքդ . Փարիզի մէջ փախստական երկու տարիաւ որ, հալածանաց երկիւղին՝ ներկային ու ապագային ձեռքէն բարեբաստութիւն յափշտակելու դիտմամբ՝ իրարու զուլի կ'անցնին եւ իրար սպառելու կը փութան, եւ զգացմունք եւ կեանք սպառել ետեւ՝ հոգին հալած կմախք կը թողուն, եւ ատեննին ասանկ հանդարտութեամբ անդորրութեամբ մեքենայ զննելու չեն շռայլեր :»

Առթիւ, ծածուկ բան մը ըսելու պէս, շրթսւնքն ընկերին շրթանցը մօտեցունելով, — «Դուն, ըսաւ, սիրական բարեկախ, մարդն սուկենդանին իրար շփոթելը է որ այս չքնաղ ղոյգին համար խօսածներս՝ ինծի անիրաւութիւն եւ իրենց թշնամանք կը համարես կոր : Ինծի համար սիրոյն ու տարփանաց մէջ տարբերութիւն ըլլալու է : Ինծի անանկ կուգայ որ սէրը կը խորէի, սոփանքը կը զգայ . առաջինը իմացականին կամ թէ ըսենք հոգւոյն ներգործութիւնն է, երկրորդը զգայութեանց : Այս վերջինը կ'ընդանեաց հասարակ է, միւսը մարդուն միայն սեփական է : Խորհող կամ թէ ըսենք խորհրդական սիրոյն ճարակը, խորհող կարողութեանը պէս, աննիւթական է, որով եւ անվախճան. անոր ենթական գեղեցիկն ու բարին է, եւ հոգին, անոնցմէ ախորժակի յագուրդ չի փնտտելուն, մշտնջենաբար կը տենչայ՝ մշտնջենաբար հըրճուելու համար : Իր ենթական վրայ ունեցած խանդաղատութիւնն՝ անկէ ընդունած բերկրութիւնն ըլլալուն, իր ենթական ապականութիւնը չուզեր, որ իր բերկրութիւնը չընդհատուի :

Ասոր ապացոյց, Պղատոնի օրէն մինչեւ ցայսօր պղատոնեան սիրոյ վկայ Տանդէ միայն գտնուած ըլլար նէ, տակաւին անանկ ապացոյց մըն է, որ անասնական սիրոյն քով այս սէրը բանականութեան առջին անկարելի համարողներուն անհնար էր կործանել : Տանդէ Պէտարիկէի վրայ այս սէրն իմացած ատենն՝ երկուքն ալ իննական տարու էին, Պէտարիկէ երեսուն տարու մեռաւ, եւ Տանդէ դեռ անոր ձեռք չէր դպցուցած : Ինք անոր մահուանը վրայ՝ այնչափ մըն ալ եւ աւելի

ապրեցաւ, ամուսնացաւ, հալածուեցաւ, արտորուեցաւ, վշտացաւ, տագնապեցաւ, եւ միշտ՝ մեռած Պէտարիկէն սիրեց . եւ իր քերթուածներն իր սիրոյն ճշմարտութեանը, վաւերականութեանը, յարատեւութեանն ու մաքրութեանը անանկ վկայութիւն մը, անանկ արձան մը եւ անանկ յիշատակարան մը ձգեց իր ետեւէն, որ դարերն եղծանելիք չունին, եւ սէր ըսուած ատենը Պասիփայէի եւ Մինտաւարոսի յարաբերութիւններն երեւակայող մարդիկ ալ ժխտելու կարողութիւն չունին . վասն զի ասոնց կ'ըսուի թէ՛ 'իւրք ալ Անտոնիոս եղէք, կղէոպատրաներ. դտէք, անոնց շուայտութեանցն ու պաղշտութեանցը մէջ ընկղմեցէք, եւ սթափած ատենն իդ Տանդէի երկու տողը գրեցէք տեսնանք :

Բայց վերջապէս մարդիկ սերնդեան համար լծորդութեան կը գիմեն : Ազէ՛ կ, բայց ասոր ամուսնութիւն կ'ըսուի : Բելլղանի ըսածին պէս . — «Ի՞նչ է ամուսնութիւն ատանց սիրոյ . ատանց սիրոյ մարդկային զուգաւորութեան արդիւնքը մարդկեղէն խաչինք են» , ըսել է թէ անբանութիւն : Ես այս ամուսներն ասանկ չեմ դատեր » : Բայց ի՞նչ գիտես ասոնց Տանդէ եւ Պէտարիկէ ըլլալին » , պատասխանեց ընկերը . — Նախ, ըսաւ Առթիւ, կը ցանկամ որ անանկ եղած ըլլան : Երկրորդ՝ անանկ չհամարելու ի՞նչ իրաւունք, եւ անանկ համարելու ալ ի՞նչ արգելք ունիմ : Դուն չէի՞ր պնդեր որ ասոնք իրար հատցնողի գէմք ու զիրք չունին : Ես ալ նոյն բանը կը հաստատեմ . ասոնք իրար հատցուցած չեն արդէն եւ ասկէ ետեւ ալ հատցունելու նշան չեն տար կոր : Աս չէ՞ր քու ու ւածդ ալ : Բայց դուն ալ կրնաս նէ հաստատէ՛ որ, ասոնք իմացականին մշակութեանէն եւ դաստիարակութեանէ զուրկ, անբանից կարգը մնացած մարդոցմէ են : Իրենց հարուստ ըլլալը հագուստներնուն եւ դէմքերնուն կ'երեւնայ կոր : Հաստատէ՛ որ մարդկութիւնը, բարեբաստութիւնը, մեծութիւնը ուտելու, խմելու եւ անասնանայու դիւրութիւնը համարող Դամասկոսացի հրեայ սեղանաւորներուն շփացած եւ փախուկ հարց զեղծաբարոյ որդիքն են ասոնք ալ : Բայց այնուրեւերնուն մէջ իրենց հոգւոյն ճաճանչները կը

ցողան կոր: Քեզի նոր մաւածութիւն մըն ալ հազորդեմ: Ես ասիկայ Անտոնիայի վրայօք երկրամատեններս խորհած եմ, ասոնց ալ պատշաճեցունելու չեմ զժկամակիր Ստոնցադնուական մարմիններն իրենց հոգւոյն գեղեցկութիւնները զուրթէն ցուցնող թափանցիկ մարմիններ են, որոնց բեկանիլը մարդ չուզեր: Բայց ուա՞ղ, Անտոնիոս մեռաւ, փրեցեալդ ի՞մ, եւ ասոնք ալ ահա կը հետանան կոր »:

Անտոնիայի անուէն մինչեւ այս վերջին բառին արտասանութեան վայրկեանը նշմարած էի, որ ընկերին աշուրները կը լինան կոր, ուստի խօսքը լմնցածին պէս, Ասթիւտի ձեռքը բռնեց մեղմով, իր շրթանցը տարաւ, եւ երկուքը մէկէն՝ խօսքին նիւթ եղող օտարականներուն գացած կողման հակառակ զին երթալով, ասոնք ասդին, միւսներն ալ անդիի կողմէն, Անգղիոյ Վիքթորիայ թագուհւոյն գալստեանը պատճառաւ հերս խուժող ամբոխին բազմութեանը մէջ անյայտ եղան, եւ ես մէկ կողմէն տեսածներուս, միւս կողմէն լրտեսներուս մտածութեան մէջ ընկզմած, միտակ մնացի հոն:

Իայց, թագուհւոյն իմ գտնուած տեղս գալուն պատճառաւ, ամբոխը մեծ շարժման մէջ մտնալով, ամէն մարդ իրար մկել սկսան, եւ ես ալ ի հարկէ մղելով, անշարժութիւնն ինծի ալ անհնար եղաւ եւ խոր մտածութենէ սթափեցայ: Նայեցայ որ մտածելու բան չունէի, ինչու որ այն օտարականներուն վիճակն ու հանգամանքն ինծի անդիտելի էր, եւ գիտնալու ալ հնարը չկար, որովհետեւ աչքէս ալ բորորովին անտես եղած էին: Միայն թէ իրենց ազնուական կերպարանին վրայ համակրութիւն մը կը զգայի ներսի զիս: Բայց այն երկու երիտասարդաց՝ անոնց վրայօք խօսածները յիշելով, նայեցայ որ այն համակրութիւնը զիրենք աչքէ կորսնցնելու վրայ պզտիկ թախճութեան մը փոխուելու սկսաւ, ուստի թագուհին անգամ մըն ալ մօտէն զիտեղէն ետեւ, ձգեցի զուրս ելայ հանդրսարանէն, եւ յիշելէն աւելի մոռնալու փոյթ ընելով հետացայ գացի, մինչեւ իրիկուն ալ դրեթէ ամէն բան մոռցայ:

Վիքթորիայ թագուհւոյն ամուսինն Ալպերտ իշխանն առաջին տնգամ հանդիսարանն այցելութեան գացած ատենը, լուսանկար պատկեր մը հաւնելով գներ էր: Պատկերը Բրուսիացի արուեստագէտի մը գործն էր, եւ նիւթը՝ յիսուն հարիւրորդամէթը լայնութեան վրայ՝ տասն հոգւոյ մէկ զծի վրայ, յօրինուած խուժմըն էր: Ալպերտ իշխանն այս պատկերին մաքրութեան ու մեծութեանը հաւնելուն՝ գներ էր, բայց լուսանկարիչներն անոր մաքրութեանը փոյթ չընելով, մեծութեան պատճառը զիտնալու կը նայէին. վասն զի ինչպէս մինչեւ հիմա, դեռ այն ատին ալ, այնչափ տարածութեան վրայ, մէկ ծայրէն մէկալը պատկեր ուրուագրելու համար կարողաբար յստակ լոյս տարածող եւ ճշգրտաբար ուրուագրող ապակի մը շինուած չկար: Մարդը պատկերի հաւարըսինք, վասն զի, անշարժ առարկայից, այսինքն շինուածներու կամ լերանց եւ դաշտաց եւ հով չեղած ատենը՝ անտառներու եւ պարտիզաց տեսարաններ ընդօրինակելու մասին, անոր կրկնապատիկ մեծութիւնը տուող ապակի շինուած է: Լուսանկարիչները գիտէին որ այն գուգարութեան անձինքը մէյմէկ երկերկուք կամ զատ զատ շինելէ ետեւ դաստակին վրայ խմբած էր, բայց ի՞նչ ըրեր էր որ գուգարութեամբ հետքը ջնջեր, ու ամէնը մէկէն մէկ ապակիով մէկ տպի վրայ միանգամայն շինուածի պէս կը ցուցնէր կոր, այս հասկնալու հետաքրքիր էին: Ուստի արուեստագէտները արուեստին ծածուկ հնարիցը համար եւ ժողովուրդն ալ Ալպերտ իշխանին անուամբը պատկերին ստացած համբաւէն ձրգեալ, ամէն օր խուռն բազմութեամբ այն պատկերը տեսնելու կը գիմէին:

Ես ալ Հայոց մէջէն՝ լուսանկարին ծննդեանն սկզբանն ու յառաջագրութեանը հետեւած ըլլալուս, ե՛ս ալ այն պատկերը տեսնելու գացած էի շատ քնքամ, բայց միշտ գացած ատեններս ցերեկին պատահելով, ամբոխին յուզմանը մէջ ուշի ուշով վայրկեան մը հանգարտաբար նկատելու պարագութիւնը չէի ունեցած: Ուստի առանց ձանձրութեան եւ պարապութեամբ զիտելու համար, առտու մը

կանուխ, ամբոխը չխուժած, երթալն ազէկ համարելով, որ մը հանդիսարանին գուռները նոր բացուած ժամանակին հոն գտնուեցայ ու չիտակ պատկերին կեցած դահլիճը գացի: Պատկերին կողմը դարձած ատենս նայեցայ որ արդէն իզմէ առաջ՝ իրալու քով եւ իրարու ետեւ՝ պատկերին առջին եօթը կին եւ այլ մարդ մը կեցած յոյս պարապ կը հանէին, բայց մտածելով որ այն ութը հոգին ծլելով եւ շառաւիղելով ու թսաւն պիտի ըլլար, յանձն առի ութը հոգւոյ ետեւէ կարգի սպասելու, գացի ետեւին կեցայ:

Գաղղիացեաց հիւրասիրութեանը տեղեակ եղողներուն յայտնի է որ Փարիզի մէջ հանդիսական տեղուանքը՝ Գաղղիացիք միշտ օտարականաց մեծարանք եւ զիւրութիւն ընծայելով՝ իրենց նեղ եւ անոնց տեղ կ'ընեն: Ասիկա տասնըմէկ տարիէ ի վեր անձին փորձովս գիտցած ըլլալուս, այն ատուին փեղոյրը օսմանեան կարմիր գտակի փոխած էի, եւ ակընկալութիւնս այս պարագային պարապ չեղաւ: Ջոկատին ետին քանի մը վայրկեան կենալէ ետեւ, մանկամարդ մաշրիկ մը իս ետին տեսնելով՝ Աղջիկս՝ ըսաւ իր մասաղաքոյս զաւիին, բաւականէն աւելի տեսանք, ետ քաշուինք որ սա պարոնին տեղ ըլլայ: Եւ իսկոյն բացուեցան, տեղերնին բարեշնորհութեամբ ինծի շնորհեցին՝ չոր շնորհակալութեան մը փոխարէն:

Խ Պ. ՄԻՍՍԿԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՕՍԱՐ ԽԱՅԵԱՍ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա

Ղըյաօիւտտին Օմար Իպն Իպրահիմ էլ Աայ-եամի, կամ կարճ՝ Օմար Խայեամ, պարսիկ աստեղագէտ արքունի, մաթեմատիկոս, բնագէտ, փիլիսոփայ եւ բանաստեղծ, ծնած է իբր 1040ին, եւ մեռած իբր 1120ին: Աւելի ճիշդ

թուականներ տալ անհնար է, աւանդակէպներ ելած պատատուած ըլլալով իր կեանքին շուրջը, ինչպէս բոլոր հոյակապ մեծանուն անձերու, մանաւանդ Արեւելքի ու այդ դարերուն մէջ:

Իր ծննդավայրն է Նիշաբուր քաղաքը (այս պատմիչներէ յիշուած՝ Նիշապուր կոչուածով) Խորասանի մէջ, որ պարսիկ բանաստեղծութեան մուսային ա՛յնքան նախասիրական «տեղի իջման»ը կը կը թուի՝ ծնունդ տուած ըլլալով տասնեակէ աւելի պարսիկ բանաստեղծներու, ինչպէս Ֆիրաուզի, Սաատի, Ֆէրիսիւտտին Աթթար, Ճէլալիւտտին Ռումի, Ճամի, Հաթիֆի, եւն:

Խիստ հաւանական է թէ Խայեամ մակահունը որ արարերէն կը նշանակէ վրանակար՝ յետոյ ընտրուած գրչանուն մը չէ, այլ Օմարի սոհմին արեւտէն ծագում առած անուն մըն է (որուն կ'ակնարկէ իր Իբ քառեակին մէջ) եւ Օմար պահած է այդ համետ մակահունը փոխանակ աւելի շողշողուն մը ընտրելու՝ ուրիշ պարսիկ բանաստեղծներու նման, ինչպէս Ֆիրաուզի (որ «գրախտային» կը նշանակէ), Սաատի (երջանիկ), Էնվարի (լուսաւոր), եւն: Իր երկրին մէջ անտոյր այս պարզութիւնն ու անկեղծութիւնը կը յատկանշեն մարդը ու կ'արձակեն իրենց ցոլացումը ամբողջ բանաստեղծութեանը վրայ, ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ:

Այս մեծ մարդուն երեւումին հետ կարծես ներդաշնակեող արտասովոր մեծութեան մը հասած էր քաղաքականօրէն իր հանրենիքը՝ ճիշդ աջն ատենները: Սէյճուքեանները, 1037ին վերջապէս խլած Խորասանի ցանկացուած երկիրը՝ Հնդկաստանի մեծածաւալ տէրութիւնով զբաղած Ղազնէվի թագաւորներու ձեռքէն, խրախուսուեր էին ձեռնարկելու Պարսկաստանի միացեալ մասին ալ նուաճումին, զոր դիւրացուցեր էին Պուէյեան ցեղէն (համեմատել «Բոյկան» պարսիկ նախարարին անունին հետ՝ զոր Բիւզանդ բանակով Հայոց վրայ զրկուած կը պատմէ) իշխանական այլեւայլ ճիւղերու մէջ Պարսկաստանի բաժանումը եւ ասոնց անվերջ պատակտումները: 1055ին Տողբուլ (մեր պատմութեան մէջ տխրայիշատակ Տուղրիլ) անոնց բոլոր կալուածներուն տիրանալէ յետոյ մտաւ Պաղտատ ուր ինքզինքը հռչակել տուաւ Սուլթան իր նորակերտ մեծածաւալ կայսրութեան, որուն մաս կը

կազմելն Պարսկաստան, Հայաստան, Միջո-
ղեաք եւ Սուրիա 1063ին իրեն յաջորդող
եղբորորդին Ալի-ասլան որ մեղի ծանօթ է միայն
իր մուկոանդ, վայրագ ու արինարբու նկա-
րագրով եւ Հայաստանի ու Վրաստանի վրայ
աւերիչ արշաւանքներով, իր երկրին համար
անկշռելի բարիք մը շրջաւ իր գաստարակ
Հասանի (յետոյ Նիզամ-իւլ-Մուլք կոչուածով
ճանչցուած) յանձնելով մեծ-վզիլի պաշտօնը ։
Ալի-ասլան, ընած ին ձգտումով տապաւանի ու
քանդող զինուոր մը՝ շարունակ երկրէն բա-
ցակայ՝ արշաւաբի ու նուաճումի անդէն
մզուած, չէր կրնար աւելի լուսամիտ, վարչա-
պետ ու արդարամիտ անձի մը յանձնել երկ-
րին ներքին բարեկարգութիւնը եւ զարգացու-
մը Նիզամ-իւլ-Մուլք պարսիկ մըն էր, իր մար-
տաւէր ու քանդող թուրք վեհապետէն շատ
տարբեր ձգտումներով ոգի սրուած ։ Պարսիկ
մտքի լայնութեամբ եւ աշխոյժ երեւակայու-
թեամբ կ'ըմբռնէր կրօնական տարբեր դաւա-
նանքներու թոյլատու ըլլալու պէտքը ։ Եւ
վարչական ու վերակազմող բացառիկ տա-
ղանդէն զատ եռանդուն պաշտպանութիւնն ու
խրախոյսը կը նուիրէր գիտութեան եւ ուսու-
մի ։ Հագուազիւտ ապացոյց մըն է իր անձնա-
կան գրամով (թօշակին մէկ տասներորդով)
ուսումնարաններ հաստատելը Նիշաբուրի ։ Հէ-
րաթի, Սպահանի, Պաղտատի ու Պասրայի մէջ ։

Ալի-ասլանի որդին ու յաջորդը Աբլիք շահ,
որ 1072ին գահը ելաւ՝ իր հօրը գինուորական
ձիրքին կ'աւելցընէր մտաւորական թանկագին
ձիրքերը ։ Ոչ միայն հաստատեց իր հօր մեծ-
վզիլը պաշտօնին մէջ, այլ գիտակցօրէն գնա-
հատելով անոր արժանիքը, աւելի ընդարձակեց
անոր փշխանութիւնը եւ իրաւունքները ։ Բնա-
կանօրէն այսպիսի աշխարհաչէն թաղաւորի մը
ու մեծ վէզիլի մը զուգակցութիւնը — ա՛յնքան
հազուադէպ — ամենամեծ արդասիքն էր պիտի
ընենար — թէպէտ առժամանակեայ — Արեւ-
ելքի մէկ պետութեան մէջ, եւ արդարեւ թոյ-
լուութեան, արդարութեան եւ լուսամիտ վար-
չութեան այդ օրերուն, Սէլճուք կայսրու-
թիւնը իր բոլոր սանձաններուն մէջ՝ Չինաս-
տանէն մինչեւ Կ. Պոլսոյ զոները՝ անսրինակ
զարգացում մ'ունեցաւ գիտութեան, ուսման ։
առեւտուրի, ճարտարութեանց մէջ եւ փառքի
ու փայլի գերազոյն աստիճանը հասաւ ։

Այսպիսի բարենշան օրերու հանդիպեցան
Խայեամ որ իր ծննդավայր Նիշաբուր քաղա-

յին ուսումնարանին մէջ սպանելէ յետոյ իր
ժամանակի ուսումնէրը, Գուբարնը, Գուբարնի
յարակից գրքերը, արտըր ընէն ու արար գա-
սական մասնագիրները, արձակ ու ոտանաւոր
պարսիկ բանաստեղծներն ու մատենագիրները,
հետամուտ եղաւ ընտանի գիտութեան, մաթե-
մատիկի, տտեղադիտութեան եւ իմաստասի-
րութեան, ընտելան սով այս ուսմանց մէջ
բոյր չին յոյն հեղինակներուն միջերթին ու-
րոնք արարեցէն թարգմանութեանց եւ արար
հետեւողներու միջոցաւ պաշտպանուած էին
Սրեւելքի մէջ ։

Այս արար հետեւողներու բոլորն մէջ ա-
ռանձնայատուկ ու արտակարգ փայլ մը ունի
սակայն Հիւսէյն-իւլ-Սինա (Արեւմուտքի մէջ
հոյ Յ կուած Ալի-իւլ-Նա աղաւաղ կոչուածով) ։
քոթիկ, ընտանի իմաստասէր, բանաստեղծ եւ
միտաթի, որուն բազմաստակ երկասիրութիւն-
դիրը անվերջ աւարտութիւններ ունեցած են
գարեբով Եւրոպայի մէջ եւ ձեռքէ ձեռք պար-
տաւ Այս մեծանուն հեղինակը, 980ին ծնած
Պոխարա, պարսիկ հարկահաւաքի մը զաւակ,
եւ մնած 1036ին, յատուկ ուսումնասիրութեան
առարկայ եղած է Խայեամի, որուն միտքը
հաւածօրէն մեծ եւ տեւական ազդեցութիւն
կրած է անկէ, ինչպէս կր տեսնուի ժամանա-
կակցի մը տանդածէն իւր Օմար մահուան մօտ
ձեռքը ունէր Ալի-իւլ-Նայի «Գիրք բուժմա-
ն»-ը եւ հասած էր «մին ու բազմաւորը» հա-
տուածին ։ անշուշտ Ալի-իւլ-Նայի զեռ թարմ
յիշատակը ու փառքը վառած էին նաեւ երբ-
տասարդ Խայեամի երեւակայութիւնը, որ իր
նախորդին օրինակէն ազգուած հետամտած էր
մշակելու նոյն ուսումները, շատերէ անոր
յաջորդը կոչուելով, եւ զարձեւալ անոր նման
բանաստեղծութեան միջոցաւ ալ արաւայայտե-
լով իր հոգին, սակայն սա տարբերութեամբ որ
Ալի-իւլ-Նայի գիտութիւնը եւ իմաստասիրու-
թիւնը կը մնան յսիտեան, բայց իր բանաս-
տեղծութիւնը՝ անյիշատակ տաղերգութիւն-
ները ծածկող փոշիին տակ կորուած է, մին-
չդեռ Խայեամի բանաստեղծութիւնն է որ աշ-
խարհի շրջանն ըրաւ եւ հոչակը տարածեց իր
քառեակներով, երբ իր գիտութիւնը կը մնայ
բաժին հետաքրքիրներու եւ մասնագէտներու ։
(*Šhu Alğebre d'Omar al Khāyami, par E. Woepcke, Paris, 1751*) ։

Երբ Ալի-ասլան Նիզամ-իւլ-Մուլքը վէզիլ
կարգեց, Օմար կը՝ ուրիշ մտաւորականներու

հման՝ գտաւ անկէ պաշտպանութիւն եւ նիւթակ ան նպաստ , որով կրցաւ հանդսորէն պարապիլ նիշարուրի մէջ իր նախասիրական ուսումներով՝ աստեղագիտութեամբ ու իմաստասիրութեամբ . զանց չընելով նաեւ իր ժամանակին միւս մեծ գիտութիւնը՝ բժշկութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի Սէլճուքեան վերջին շառաւիղին Սանճար իշխանի հիւանդութեան ատեն խորճողակցութեան կոչուելէն :

Օմար՝ Մելիք շահի Սուլթանութեան ատեն՝ եկաւ Մերզ, երբ արդէն տարածուած էր իր համբաւը, եւ մեծ պատիւ ու շնորհներ ընդունեցաւ Սուլթանէն իբր գիտուն : Իբր ծանօթ աստեղագէտ կոչուեցաւ ուրիշ եօթը աստեղագէտներու հետ՝ մասնակցելու Տօմարի վերակազմութեան, որուն արդիւնքը եղաւ հուշակաւոր ձեւով թուականին հաստատումը, որ՝ կիպընի համեմատ՝ ճշգրտութեան կողմէ կը դերագանցէ Յուլեանը եւ կը մերձենայ Գրիգորեանին : Այս մեծ աշխատութեան կատարումին հետքն ալ ինչպե՛ս արքունի աստեղագէտ կարգուելով մեծագու՛մար դրամ ստացաւ աստեղագիտական փնտթիւններ կանոնաւորապէս ընելու համար, եւ նոյն իսկ գիտարանի մը հաստատութեան համար որուն գաղափարը սակայն մէկ կողմ ձգուած է Մելիք շահի մահէն յետոյ : Կ'ըսուի թէ Մելիք շահ Օմարի հետ կը վարուէր իբր մտերիմ ընկերի հետ, եւ թէ Շէմսիւլմուլա ինչպե՛ս Պուխարայի (Սպարսորած 1667-1679) մեծ պատուով կը մեծարէր զինքը, եւ իր տախտին վրայ քովը կը նստեցնէր :

Սակայն երբ նիզամ-իւլ-մուլա շահի ինտրուն (assassin) պաղտնի ընկերութեան հակառակութեանը հանդիպեցաւ . եւ անոնցմէ սպաննուեցաւ 1092ին, եւ քիչ ատեն հետքը՝ Մէլիք շահ ալ Պաղատա ուղեւորուած ատեն՝ թուն հիւանդութենէ մը մեռաւ, Սելճուքեան տկար յաջորդներու կարճատեւ իշխանութեան օրերուն : Պարսկաստան կրկին կուտարան դարձաւ ընդդիմադրութեան ազանդներու եւ անոնց մոլեգին ոգորումներուն . ինչպէս ուղղափառ Շէֆիներն ու Հանէֆիները մէկ կողմէ, եւ Քերասիներն եւ ուրիշ ազանդներ միւս կողմէ : Ասոնցմէ ամենէն աւելի յանդուգն եւ վայրագ ոճիւրներ կը գործէին Իսմայիլիները . որոնց դաշոյնէն ոչ մէկը ի քղիւնքը ապահով կը զգար ոչ իսկ էմիր կամ զօրապետ . մինչեւ որ վերջապէ սիւսմայիլիներու ընդհանուր ջարդի մը

հրաման արուեցաւ 1101ին Սելճուք Պէրկիեարը թագաւորէն : Անմեղներ ալ զո՛հ պաղին բարեկարգութիւն հաստատելու այս ճշմարտագէտ արեւելեան եղանակին, եւ թերեւս միւսլիմ ուղղափառներ օրուտ քաղած ըլլան այս արթն հալածելու համար Օմարի նման ազատասիրտները : Հաւանական է որ Օմարի կեանքը վառնալ գերծեղած ըլլայ այդ խոտովայոյզ օրերուն մէջ, եւ Օմար ուղղափառ միւսլիմի մը պաշտամունքին արտաքին համակերպութեան ներքեւ ծածկած ըլլայ իր անկախ մտքին ընդվզումը ամէն գիւն, ու ամէն ձեւակերպութենէ (1) : Այս կերպով անշուշտ կրցաւ հարնիլ ու թտու՛նամիայ խոր ձերութեան, փնդատփայական անջատումի ու անդորրի մէջ . նիշարուր, իր ընկերներուն, գինիին ու վարդերուն հետ, որոնց գ վթը կ'ընէ իր քառակններուն մէջ, անոնց հաճոյքի անմիջական եւ իրական պարգեւին յուսակաւոր ապաւինումով՝ հանդէպ կեանքի պատրանքներու եւ զառնութիւններու . եւ սրաայոյզ յարումով մը՝ մահուանէ անդին ալ . բնութեան այս հիասթափ հետող, հոգեխոտով զաւակը, որ զայն գտած ու անարժէք գտած է, անոր անփոփոխ անսպառ ծոցէն կ'ուզէ իր գերեզմանին վրայ վարդերու, ծաղիկներու յարատեւ թափումը : Այս գերեզմանս, ըսած է մահէն քանի մը տարի տաջ, պիտի ըլլայ աեղ մը ուր վարդերը, ծառերը վրաս թափեն իրենց ծաղիկները տարին երկու անգամ :

1833 հոկտեմբեր 7ին, Օմարի եւ իր աեղ-գիւցի թարգմանչին Ֆիցճերըլտի սքանչացողները պատկառոտ հանդիսաւորութեամբ Ֆիցճերըլտի գերեզմանին վերեւը անկեցին երկու վարդենիներ, Լոնտոնի մօտ, Քեուի համբաւաւոր պարտէզներուն մէջ հասուցուած՝ Օմարի գերեզմանին վրայ աճող վարդենիէն, որմէ մասուրներ բերած էր՝ վարդենիներ աճեցնելու համար՝ յատուկ ուխտալնացութիւն մը Անգղիայէն Օմարի գերեզմանին Եիշարուր :

(1) Կը պատմուի թէ նոյն իսկ կատարեց Հիճազ ուխտալնացութիւնը, որ պարտք էր Ք'րեպաշտ միւսլիմաններու, «ոչ բարեպաշտութենէ, այլ երկիւզէ», եւ թէ գառնալէն յետոյ առաւօտ եւ երկիւր աղօթատուն կ'երթար :

Բ

Նայեամի ներշնչայ համբաւին խոյացող շինուածը կը բարձրանայ ոչ թէ իր մաթեմատիկի, աստեղագիտութեան, բնագիտութեան եւ բնաշնչութեան վրայ գրած հատորներուն այլ իր սակաւաթիւ քառակներու հաւաքածոյին՝ Տիվանին վրայ, որ, հազիւ հատորիկ մը, անհունօրէն աւելի թանկագին է քան իր մեծ գործերը՝ իբր գերազանց յայտնութիւնը իր մտքին ու սրտին հերքին չարժանիներուն, որոնք միշտ աւելի կը հետաքրքրեն մեզ ու կը կեպեն հեղինակին՝ իբր նմանակիր ու համագրած էակի մը քան գիտական ամենապիճարգտիքները:

Երկնային մարմիններու շրջաններուն այդ գիտողը, մաթեմատիկի, բնական գիտութեան կենտրոն հարցերուն այդ խուզարկողը այլապէս խոսովիչ խորհուրդներ կը գտնէր մարդկային հեռանքի շրջանին մէջ, այլապէս յուզիչ անյատակելի հարցեր՝ գոյութեան, չգոյութեան, բարբի, չարի, ցաւի, ուրախութեան առեւտուածներու մէջ: Պարսիկի ու բանաստեղծի սուր: զգայնութեան միացուցած հետաքննի միտք մը որ կանուխ առած էր գիտական ուղիքը՝ իր բազմազան ուսումնական հետազոտութեանց ընթացքին մէջ, համոզուած բնորոշական մը (deterministe), անկեղծ եւ ուժեղ նկարագիր մը որ կ'արհամարհէ համակերպութեան կակուղ քարձին վրայ հանդիպեն յոգեւոր զուխը, Օհար պատրաստ հող մը կ'ընծայէր անվեհեր սկիւտիկութեան, դառնասիրտ շնորհիւ մտայն յոսեմտութեան: Արդարեւ Ռոբերտ պէս Արեւելքի եւ ոչ մէկ բանաստեղծութեամբ է սաստկայոյզ բողոք եւ սուր երգիծանք չարամիտ, անողոք եւ անխելք երկընքի՝ «Փէլէկոսի» գէմ, իր ջախջախիչ հեղուութիւնը դարձուցած է նաեւ, առանց վախճալու մահմտական կրօնի աններող խտտութենէն, կրօններու եւ աղանդներու մոլեռանդութեան ու ձեւապաշտութեանց դէմ, որոնցմով կը կաշկանդեն, կ'անարեկեն մարդկային հոգին: Կրօնատու, վանք, մզկիթ հաւասարապէս զուանք յայտնի իրեն, և իր ծաղրանքին նոյնպէս միթ կը մտտակարարին՝ ծայրայից Սոփիաներու հոգեկեն յափշտակութիւնները, անոնց պատանցանքներն ու զառաձանքները ու

րոնց չաս անգամ կը յաջորդէ կեղծաւորութիւն եւ աւելի մեծ անկում:

Արեւելքի այս վոլթէնը՝ ինչպէս կոչուած է, ազատախոհ մըն է սրուն համար ճշմարտութեանց ճշմարտութիւնն է աճումի, կեանքի, ամբողջ էութեան դիտուն՝ փոռումի, մահուան, ոչնչացումի դարանակալութիւնը եւ վերջնական յաղթանակը: Ասկէ՝ այն հեգնոտ արհամարհանքը զոր միշտ կ'ուզէ հեռու շողացուցուած անդրշիրմեան երանութիւններուն, ա'սկէ՝ այն անվերջ յեղեղուած խրատը «չկարի ետ եւ դէպ ի առաջ նայելու լայն կարողութիւնը» զսպելու եւ առձեռն զանուած արագախոյս վայրկեանէն քամելու ինչ հաճոյք որ կրնայ տալ, ցորչափ օրհասը չէ եկած իր ոտքին տակ զգեանել իր ճանկին մէջ ճգմել հէք ապրողը որ «մարդ» կը կոչուի եւ որ ամենէն քիչ հաչք է իր «մահկանացու» վերադիրին հետ: Օմար գերազանցապէս ունի մահուան տեսիլը, մահուան մտակայութեան, ներկայութեան սուր զգացողութիւնը, որ՝ թուսթոյի համեմատ՝ խորունկ հոգիներու յատկանիշն է: Օմարի քով ա'լ յաճախանք մըն է ատ՝ ցաւատանջ: Մահը մտան է, մա'ր քովն է, մահը իրմէ անբաժան է, երբ գեղուհին հետ զալարիքի վրայ նստած է, երբ գինիին բաժակը լեցուած կը տեսնէ, երբ աստեղացան երկինքը կը վերցնէ աչքերը, երբ գետինը կը դարձնէ զանոնք ու թափած վարդերը կը մտաբերէ: Սուրբ կը նետէ մահն իր ստուերը անոր բոյր մտածումներուն ու զգացումներուն վրայ: Բայց եթէ կրօնազգած խառնուածք մը այդ անջնջելի ուրուականին գոյութեան պատճառը ի'ր մէջ պիտի գտնէր՝ իր մեղքը, ու պիտի սփոփուէր անձնաշարժար խիստ կրօնքի մը հաճոյքէն, ազատախոհ Օմարը իրմէ դուրս Բնութիւնը, Բախար կը գտնէ յանցաւոր, եւ հաճոյքի կրօնքը կ'ընտրէ ու կը քարոզէ, սիրտը լեցուած ամենագողտր կարեկցութեամբ անկար տառապող մարդկութեան համար որ բռնուած է իրերու եւ գիպուածներու աղետաւոր անփոփոխելի աղխաղխումին մէջ, որմէ գինքը չեն կրնար զերձանել ոչ աղերս սանքներն առ երկինք որ անխմաց է կամ չարիմաց, ոչ կրօնքները որոնք պատիր յոյսերով կը խարին իր հիւանդութիւնը եւ կը ծածկեն ճշմարտութիւնը, որ միայն ապուշներէն ու պակասամիտներէն պէտք է պահուի՝ կը գոչէ

արհամարհանքով Օմար : Ինչպէս ֆիզիկ աշխարհի մէջ աւերը, ազականութիւնը, անկացումը, նոյնպէս բարոյական աշխարհի մէջ կեղծիքը, չարիքը անարդարութիւնը ցցուած կ'երևան աչքին : Բայց այս տիրող մթնոլորտն մէջ ու անոր հակառակ, թէպէտ անյոյս, անվարձ, դարձեալ կ'ուզէ իր արդար, ազնիւ կեանքին պայծառութիւնը ճառագայթել, եւ որքան իր ջանքերը կը զօրին, յուժեղ ցափ ի խնամութիւնը, ու ցաւ չզգայնել ոչ մ. կէտակի :

Ճակատագրի գէմ բողոքի, ընդվզումի այս աղաղակը, ծաղրն ու ծիծաղը որոնց կը բեկբեկի ան ստէպ, յանդուգն յարձակոյ մեկը հաստատուած կրօններու դէմ, եւ մանաւանդ մթամած յոռետեսութիւնը այս Արեւելի բանաստեղծին, մեծ անակնկալ մը եղաւ Ալեւմտաքի համար, երբ թարգմանութիւններու միջոցով ծանօթանալով անոր, զարմանքով գտաւ անոր մէջ իր ներքին էութեան ամենէն խորունկ, ամենէն նուրբ զգայութիւնները իր միտքը տանջող խռովքը, իր սիրտը կարատող անձկութիւնները, իր յուսահատութիւնը, իր հիւանդութիւնը, իր ճիշդ փոխանակ սովորած Արեւելքի պայմանագրական վարդերու եւ պղպուղներու, ճարտարամիտ բռնախաղութիւններու, այլաբանութիւններու, տափակ զգօնութեան, առածածեւ խրատներու եւ բարեպաշտիկ համակերպութեան : Յոռետեսութիւնը որ մեր ժամանակներու ձերացած քաղաքակրթութեան, նրբացած ջիւղերու, գիտական խմորումին սեպհական արդիւնքը կը համարուէր, ինը դարեր առաջ արդէն Օմար համակուած էր անոր խկական հիւթովը եւ մարմին ու ոսկր ըրած իրեն, շատ կանխելով Պայրընն ու Շոքէնհաուերը, նոր ատեններու այդ մեծահոշակ յոռետեսները :

Եթէ Պայրըն խտացուցած է յոռետեսութիւնը հետեւեալ տողերուն մէջ .

Հաշուէ՛ խինդերն՝ քու ժամերուդ բաժինը բուն :

Համրէ՛ օրերդ որ շտեման ցաւ :

Եւ գիտցի՛ր, ինչ որ եղած ալ ըլլաւ զուն :

Անկէ լաւ է չըլլալ բընաւ :

Ուայեմ նոյնքան ուժեղ եւ վճռական կերպով արտայայտած է զայն արդէն Ճի. քառեակէն մէջ .

Քանի որ մարդու արդիւնքը այս եղտութիւն մէջ

Ուրիշ բան չէ բայց միայն հոգով տանջուիլ եւ հողի տալ :

Եւ ինչ

Պահարտ ան է որ աշխարհէս շուտ վրաց, Երջանիկ ա'ն որ բնաւ չեկաւ տոյս աշխարհ :

Ուայեմի ինքնութիւնը եւ գերազանց արժանիքն է այս խիստ յառաջացեալ եւ մերօրեայ (mod. rne) կեանքի իմաստասիրութիւնը բերած ըլլալ իր դարուն որ ուժեղ շաւափի, անպայման լատենտութեան դարն էր, եւ ազատախոհի սկեպտիկութիւնն ու ճակատագրականի յուսահատութիւնը հակադրել տիրող Սուֆի համաստուածականութեան բերկրապատար վերացումներուն, որոնց ազգած խանդէն ա'յնքան ոգեւորուած եւ գեղերփնուած է պարսկական բանաստեղծութիւնը :

Քիչ քաջութիւն պէտք չէր Օմարի համար զիմաստասիրութեան մէկ կողմէ պարսկ մտքին համաստուածականութեան այս ընտելական եւ բնական բերու մին զլ.մ, եւ միւս կողմէ յայտնեալ կրօնի՝ ուղղափառ մանմետականութեան՝ մեծազօր հաստատութեան դէմ : Բայց Օմարի մեծութիւնը կը կայանայ ճիշդ այդ մտքի անկախութեան եւ աներկիւղ նորախօսութեան մէջ, որ բացառիկ արժէք կը ստանայ մանուստիկ Արեւելքի գրականութեան բնականոն կամ բռնապատ միակերպութեան մէջ :

Գ.

Արեւելք՝ մտաւոր անշարժութեան տիպար մը կը ներկայացուի միշտ հակադրութեամբ անհանգչում Արեւմտաքի հետ՝ ուր ամէն օր նորածնունդ յարափոփոխ պէսպէս շարժումներ ազատօրէն գիրար կը խթեն : Արեւելք կայուն ու խարսխած կը ցցուի իր դարաւոր սնցեային կապած կրօններուն, աւանդութիւններուն, մտածումներուն մէջ : Գիրք մը որ անայլայլ բաներու վեհութիւնն ունի, բայց տխրագին է իր մահահանգոյն ներհումին մէջ : Սակայն պատին երեւոյթ մըն է այս, որ շուտ կը ցրուի մօտաւոր ծանօթութեան առջեւ : Արեւելք ալ ունեցած է, եւ ունի միշտ իր հոգեխոտով մտածողները, իր հետադիները, իր հերձուածողները, որոնց միտքը հաստատուած վարդապետութիւններուն խիստ պատեանը պատեելով դուրս սրացած է աւելի խորունկ, աւելի սուր հայեացք մը արձակելու արեւելքի յաւիտենական խորհուրդներուն :

Բայց առնք՝ զուրկ Արեւմտաքի մէջ հսկայական ոգորումներէ յետոյ տիրող խորհելու եւ խօսելու ազատութենէն, թէքքէներու՝ կրօ-

նային միաբանութիւններու մեծաքանակ ազա-
հովութեան մէջ, կամ Հաճիկի մասնին սուս
խնթութեան մէջ, եւ կամ տիրող կրօնին
հետ արտաքուստ հաշտուող երկրորդութեան
մէջ ապաստանած են, բիրտ ուժէ ջախջախու-
թով ամէն անգամ որ համարձակ սարածուծի
ձեռնարկած կամ հետեւողներու յարածուն
խուճի մը ծնունդ տուած են:

Պարսիկ ժողովուրդը որ մտաւոր Արեւ-
ելքէն մինչեւ Հնդկաստան ապրող ժողովուրդ-
նորուն մէջ ամենէն բեղունն եղած է մտքի եւ
արուեստի արաս դրութեանց մէջ, եւ գիւրաւ
ստացած է ասոնց մէջ իր անվիճելի տիրա-
պետութիւնը յուր միւս ժողովուրդներուն
վրայ՝ ապով անոնց իր բաւերը, իր բանաւ-
անգձութիւնը, իր արուեստը, իր քաղաքական
յարինուածը, գիւրանագիտական կարգն ու սար-
քը, ամենէն ուժեղ, նորոգող, ինքնաւոր ան-
հասները դուրս բերած է իր մէջէն, եւ ամե-
նէն բազմութիւ գոհերը տուած ուղղափառու-
թեան եւ խիստ կրօնապետութեան մը բռնու-
թեան: Մոնղոլ, թաթար, թիւրք ցեղերը՝
բիրտ ուժով, յաճատ, սովորն յստկութիւն-
ներով, համբերող, համակամ, կարգապահ ժո-
ղովուրդներ ձեւացուցած են՝ խիստ դանդաղ
եւ պարզական իմացականութիւններով ու ռնց
կողապարին էամար կանխորոշ հեշտ յարմա-
րութիւն մը կ'ընծայէր մահմետականութիւնը,
Թայյ նոյնը չէ կարելի ըսել արիական ցեղի
այդ յոռաջացեալ անդամին՝ Պարսիկին համար,
որ անհունապէս ճկուն, նուրբ, ժիր իմացակա-
նութեամբ օժտուած, դարերու ընթացքին մէջ
քաղաքական, մտաւորական ա՛յնքան գործու-
նէութիւն յայտ բերած, Զրաղաշտականութեան
նման մեծ կրօնի մը ծնունդ տուած, չէր կրնար
հաշտ ապրիլ մահմետականութեան խստակառ
կաշկանդութիւն տակ որ արգելիչ էր մտաւորա-
կան ամէն թռիչի, հայեցողական ամէն նո-
րութեանց, բանաստեղծական ամէն խանդա-
վասութեանց:

Այս կապերէն ազատագրուելու ճիգերուն մէջ
պարսիկ միաքը երկու ներհակ ուղղութիւն-
ներով հակազդումներ ունեցաւ՝ ուժի տարրեր
աստիճաններով, Սոփիութիւնը եւ Ազատախո-
հութիւնը: Առաջինը, անհամեմատօրէն աւելի
հզօրը, հինարմատը, համատարածը ու հեշ-
տականը պարսիկ հակումներու, որ մինչեւ իսկ
Սոփի հրահանչանքու մէջ հոշալուած մեծ
կրօնաւորէ մը Պարսկաստանի տուաւ ամենէն

ժողովրդական հարստութիւնը «Ալլավի» թա-
գաւորներու, համազ, է արեւմտեան միստի-
կութեան, բայց ազդուած հնդկական փիլիսո-
փայութեանէ, ճոխւոյցած նոր-պղատոնական հա-
յեցողութիւնները, եւ գեղերանցուած արեւե-
լեան բանաստեղծութեանէ: Իր հիմնական վար-
դապետութիւնը միշտ նոյնն է, աստուածու-
թեան միութիւնը եւ ամենաթափանց բնու-
թիւնը, որ տեսանելի եւ անտես տիեզերքի ա-
մէն մասերուն եւ մասնիկներուն մէջ սրի-
տուած է, եւ որուն կը ՚կրտի զառնալ եւ ընկ-
լուզուիլ մարմնեղէն բանտի մէջ արտաքուստ
հողին՝ աստիճանաւոր յոռաջացումով ու մաք-
րացումով: Իր վախճանն է ոչնչացում Սասուն-
ծոյ մէջ (Ֆէնա Փ' իլլահ) որ միակ ճշմարիտ է-
ութիւնն է, իսկ երբ կենդանութեան ասեւ կը
հասնի ճշմարիտ էութեան, կը հոգեխառնի Աս-
տուծոյ հետ եւ կ'աստուածանայ: Ասկէ վը
հետեւ իր մէկ կողմէ հոգեկան անճառ բերկ-
րանքներ, իսկ մյուս կողմէ գործնականապէս՝
կեանքի ժուժկաութիւն, սրբութիւն, եւ
ստոյկեան անօրբերութիւն այս աշխարհի
ցաւին կամ ուրախութեան: Իսկ Ազատախո-
հութիւնը, որուն գերակատար ներկայացու-
ցիչն է Օմար, բողոք մըն է թէ՛ Սոփիութեան
հոգեկան յափշտակութեանց եւ մարմնական
ժուժկայ խստակեցութեան դէմ, եւ թէ՛ ուղ-
ղափառ մահմետականութեան ձեւապաշտ կաշ-
կանդումներուն դէմ եւ վերադարձ մըն է
կեանքի վայելումի վաղընչենի իմաստու-
թեան «Կիր, արբ, եւ ուրախ լեր, զի ոչ գի-
տես զինչ լինելոց եւ վաղիւ», անլրիպելի հե-
տեւանք ճակատագրականութեան եւ մարդկա-
յին մտքի հասողութեան վրայ խոր տարակու-
սանքի: Մէկը վսեմ արքայութեամբ աստուա-
ծային հողին ներկայութիւնը կը տեսնէ ամէն
էակի մէջ, ու ամենէն ստոր, չար, գարշ գո-
յացութեան մէջ անգամ, եւ կ'ուրանայ մեղ-
քի, պատիժի, քցաւի, չարի գոյութիւնը, միւ-
սը գէթ ենթակայօրէն իրազգած այդ ամե-
նուն իրականութեան ու անկարող անոնց
տարադրումին, կ'ընդլզի ամենախնամ կամ
ամենակարող երկնքի գաղտփարէն, եւ հաճոյք-
ներու դէմ կրօնքի խիստ կանոններէն ազատա-
գրուած իր իրա ու մարդկութեան, ինչպէս բժիշկը
ա՛լ դատապարտուած հէք հիւանդին:

Այս երկու գլխաւոր մտաւորական շարժում
ներէն զատ զեւ կան շատեր, ինչպէս բանա-
վարականները (մութաղիլ) որոնք բունականու-

թեան անունով կը բողոքեն իրենց Ս Դըր-
թին անքննելիութեանը դէմ, հրաշքներու դէմ,
ճակատագրակահուծեան դէմ որ Աստուծոյ
անարդարութեանը կը յանգի, ընկերվարա-
կանները՝ կրօնական գոյնի տակ՝ մարդոց մէջ
աստուածադիր սկզբնական հաւասարութիւնը
վերահաստատել ուզող, սրոնց նախատիպը
կ'ընծայէ Մաղգակ Զ. Դարուն մէջ, եւ վերջին
վերերեւոյթը՝ Պապինները այս դարուս մէջ:

Այս ամէնը ժողովո՞ւ մոլորութիւններ միայն
էին տիրող կրօնական իշխանութեան համար
միջոցներու բարակին չէր նայեր:

Եւ յէջեղն կը կազմեն այն պարսկ բա-
նաստեղծները, խորհողներն ու նորոգիչները
որոնք խժոճական մահով տուժեցին իրենց
ազանդատրի ձգտումները, որոնք յաճախ վե-
արժարժումներ էին նախամահմտական ժա-
մանակներու մէջ մուսք դառն ու բնականոր
յարձան էին զրացաշատական, հելլեն, հնդկա-
կան փրկութեան իւրեաներու, ինչպէս, օրի-
նակի համար, մարդակերպութիւն, վերա-
մարմնացում (reincarnation) եւն: Այսպէս,
ԳՁԱին մեծ անդթութեամբ խաչը հանուցաւ
Մանսուր էլ-Հալլան, էլ-Մուղղէտիր խալի-
ֆայի օրով, ուղղափառ կրօնի դէմ մղանշած
ըլլալու համար, գլխաւորապէս պատն զի բա-
ցագանչեր էր իր մէկ յափշտակութեան մի-
ջոցին «Անէ'լ' հագո» (ես եմ ձգմարտան), թէեւ
իր հեռեւորներն ու հրացողները՝ յաջորդ միւս-
արկ բանաստեղծները, Ֆէրիս իտալիս Աթար,
Հաֆըզ եւ նմանները հերոս մը կը հաշարին
զայն՝ որուն միակ յանդանքն եղաւ այն թէ
«երեւան հաննց ծածկուած խորհուրդը» Ասոր
կ'ակնարկէ ձեւալէտտին Բուսի իր «Մէսնէ-
վի»ին հեռեւեալ առկերուն մէջ:

« Ամէն ատեն որ անիրաւ գատաւորը գըր-
չին կ'իշխէ,
Մանսուր մը կը մահանայ կախազանին
վրայ »:

Նուիրեալ մը նոյնպէս կը նկատէ զայն Հաֆըզ
բանաստեղծը գոչելով:

« Մանսուրներու պէս անոնք որ իրենց ըզ-
ձանքը վեր կը բռնեն, վեր կը հանուին
խաչ,
Զի եթէ այս ցաւատանջ փափաք ն դարման
մը փնտրեն, չեն հասնիր անոր »:

Եմանօրինակ մահուան գատապարտուցաւ
Շէյխ Շիհապիւտտին էլ-Մաթթուլ (մարտի-

րոս) «Լուսաւորութիւն Իմաստասիրութեան»
գրքին հեղինակը իբրեւ անաստուած եւ չին
փրկութեան իշխան հետե ող:

Անոր համար է որ շատ մը պարսիկ բանաս-
տեղծներ սրօգեալ ձեւերով, այլաբանական
յարձուածքներու ծածկոյթին տակ, եւ մթին
սկիւարկութիւններու միջոցաւ կ'արտայայտեն
իրենց սրաքը, կամ կիսկատար ազատագրում
միայն ցոյց կուտան տիրող կրօնական ըմ-
բոնումներէն, եւ այսպէս փոքր շահեկանու-
թիւն մը ունին արդի ընթերցողին համար,
մինչդեռ Սայեամի մէջ խիստ քիչ են այն
քառեակները որոնց մէջ տիրող իշխանութեան
եւ կրօնին հետ համակերպութեան կամ երկ-
դիմութեան կը զիջանի, ու թերեւս ատնք
խկ հալածանքի աուր տագնապի մը ատենը
գրում ըլլան, կամ նոյն խկ իր հիւսցողնե-
րուն յաւելուածները՝ իրենց մեծարած վար-
պետին գործն ու յիշատակը փրկելու համար
ուղղափառներու յարձակումէն:

Այս մէկ երկու բացատրութիւններէն զատ,
Սայեամ կը զարմացնէ մեզ իր մտածումնե-
րուն քաջութեամբը, եւ անվախ հարուածնե-
րովը ուղղափառութեան երեսին, որոնցմով
կը սարսէ ամէն ինչ որ պայմանադրական է,
աւանդական է, արտաքինայարգար է, որ մա-
կերեսը միայն կը չօչափէ կեանքին, առանց
յուզելու՝ անոր խորքը ու հոնկէ բղխեցնելու
արդարութեան եւ գութի թարմ, մաքուր
ցայտքը: «Արդարութեան ճերմակ չապիկը»
հոգեոանդն վերացումներէ» , «աղքատ տէր-
վիշտութեան կապերսը սուլթանական շքեղու-
թենէ» , եւ «հուղկահարին վեհանձն ողորմա-
ծութիւնը»՝ ուղղափառին աղօթքներէն եւ
պատուիրապահութենէն անհամեմատ վեր կը
դասէ, յիշեցնելով մեզի թէ Պաղեստինի
քաղցրոցի քարոզիչը միակը չէ Արեւելքի մէջ
որ նիւթականացած կրօններուն մէջէն ար-
ասարեւել ու վերակոչել ուզած ըլլայ հոգին որ
կ'ապրեցնէ:

Գ ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

NOTES

CHAHAN DE CIRBIED

Sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne

PUBLIÉES

FRÉDÉRIC MACLER

(Suite et fin)

Le feuillet 70^a reproduit textuellement le feuillet 69^b. Comme différence il y a simplement en plus: «Langue Arménienne», en tête de la page.)

(70^b) Il y avait à Amsterdam une école de la langue et de la littérature arménienne, depuis 1605 jusques vers le milieu du 18. siècle; elle était dirigée par des Arméniens et destinée pour l'instruction de leurs compatriotes; mais cet établissement n'existe plus depuis 60 ans; deux savans éditeurs de leur nation nommés Mathieu de Vanant et son neveu Luc professèrent longtems dans cette école avec succès et c'est d'eux que Schroeder, les frères Wiston et Lacroze apprirent la langue arménienne, au point que le premier publia en 1711 la grammaire intitulée «Thesaurus linguae armenicae». Les seconds donnèrent à Londres en 1736 une traduction de l'histoire de Moïse de Korène, ouvrage estimé et composé dans le cinquième siècle. (71^a) Lacroze rédigea un Dictionnaire arménien et latin, qu'il ne put faire imprimer avant sa mort. Il paraît que ce manuscrit précieux existe dans quelque bibliothèque de Prusse ou dans celle de Leyde.

Il y a eu aussi à Amsterdam une imprimerie arménienne en activité depuis l'an 1660 jusquen 1770. Elle était la plus belle et la plus complete que possédassent les Arméniens. Cet établisse-

ԱՄՍՐԵՐՏԱՄԻՆԻ ԼԻՎՈՐԵՆՅԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ.

ՆՕԹԵՐ

ՇԱՀԱՆ ՋՐՊԵՏԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

ՓՐԵՏԵՐԻՔ ՄԱԳԼԷՐ

(Շ ա ռ . ե ղ Վ ե ղ)

—o—

(70ա էջը բառ առ բառ կը կրկնէ 69բ էջին պարունակութիւնը: Միակ տարբերութիւնն այն է որ 70ա էջին գլուխը կայ «Հայերէն լեզու»):

(70բ) Ամսթերամի մէջ կար դպրոց մը հայերէն լեզուի եւ գրականութեան, 1695էն մինչեւ ժՆ դարու կէսը. Հայերու ձեռքով կը կառավարուէր եւ իրենց ազգակիցներուն կը ծառայէր գլխաւորապէս Ռայց այդ հաստատութիւնը գոյութիւն չունի ալիւս 66 տարիէ ի վեր. երկու հմուտ հայ հաստարակիչներ. Մատթէոս Վանանդեցի եւ իր Ղուկաս եղբորորդին երկար ատեն այդ դպրոցին մէջ յաջողապէս կատարեցին ուսուցչութեան պաշտօնը եւ անոնցմէ է որ Շրեակը, Ուիսթըն եղբարք եւ Լաքրոզ սորվեցան հայերէն լեզուն, այն աստիճան որ առաջինը 1711ին հրատարակեց Thesaurus linguae armenicae յորջորջուած քերականութիւնը իւր Ուիսթըն եղբարենը 1736ին Լոնտոնի մէջ ի լոյս ընծայեցին թարգմանութիւն մը Մովսէս Խորենացիի պատմութեան, յարգի զործ մը հինգերորդ դարուն շարագրուած: (71բ) Լաքրոզ իմբարեցի հայ-լատին բառարան մը, զոր չկրցաւ իր մահէն առաջ հրատարակել:

Կ'երեւայ թէ այդ թանկագին ձեռագիրը կը գտնուի Բրուսիոյ մասնադարաններէն մէկուն կամ Լէյպսի մասնադարանին մէջ:

Ամսթերամի մէջ ալ եղած է հայկական տպարան մը որ գործած է 1660էն մինչեւ 1770: Ատի ամենէն գեղեցիկն ու ամենէն կատարեալն էր զոր Հայերը երբեք ունեցած ըլլան: Այդ հաստատութիւնը հիմնուեցաւ իրենց կա-

ment fut créé aux dépens d'un de leurs patriarches, Jacques V(1), et il portait le nom distinctif de « Typographie d'Etchmiazin », qui est le siège patriarcal.

Les journaux littéraires de Hollande et celui de Trévoux ont parlé dans le temps avec éloge de cette imprimerie et de l'évêque Osgan qui en était le directeur, de la part de son patriarche; ou y publia successivement plusieurs ouvrages sacrés et profanes, des livres élémentaires, (71^b) des cartes géographiques et des gravures.

Après la mort de Luc de Vanant, dont fait mention Schrœder dans sa grammaire, une partie de cette imprimerie fut achetée par les religieux arméniens de Venise vers le milieu du dernier siècle. Mais en 1756, un négociant de cette nation, homme instruit, nommé Arakel, natif de Nouveau Julfa(2), fit graver à Amsterdam 10 sortes de caractères dessinés par un habile artiste allemand, nommé Fleischmann, et monta une nouvelle imprimerie arménienne complète à ses dépens. Il y publia ensuite plusieurs ouvrages dans sa langue et après sa mort il la laissa entièrement à l'église arménienne. Depuis plus de 40 ans, cette belle imprimerie a cessé d'être mise en activité par le manque de gens instruits et par quelque malveillance.

(72^a) Le point essentiel qui mit toujours une différence entre les Arméniens et les catholiques romains, fut celui de ne pas vouloir reconnaître la suprématie du pape. Sous le pontificat de Pie IV(3), les Arméniens encore nou-

1) Chahan de Cirbied doit confondre Jacques V avec Jacques IV. Celui-ci occupa le siège patriarcal de 1655 à 1680, tandis que Jacques V, natif de Schamakhi, fut patriarche de 1759 à 1763. Jacques IV était né à Nouveau Djoulfa, près d'Ispahan. Cf. Saint - Martin, « Mémoires », I, p. 445 et 446.

(1) Colonie arménienne établie près d'Ispahan.

(2) Pape de 1559 à 1565, fit la guerre aux Turcs et confirma les canons du concile de Trente (1563).

թողիկեաներէն մէկուն . Յակոբ Ե. Ի(1) ծախքով, եւ «Էջմիածնայ տպարան» յատկանունը կը կրէր (Էջմիածին Հայոց կաթողիկոսութեան արժողանիստ քաղաքն է) :

Հունաստայի գրական լրագիրները ու Թրեվուքի լրագիրը ատենօք գովեստով խօսած են այս տպարանին եւ Ոսկան եպիսկոպոսին վրայ, որ անոր անօրէնն էր, իր կաթողիկոսին կողմէն նշանակուած . հոն յաջորդաբար տըպուեցան շատ մը կրօնական եւ աշխարհական գործեր տարրական գրքեր, (71^ա) աշխարհա-գրական քարտէներ եւ փարագրուած պատկերներ :

Չուկաս Վանանդեցիի մահուրէն յետոյ, զոր կը յիշէ Շրէտէր իր քերականութեան մէջ, Վենետիկի հայ միաբանները անցեալ դարուն վերջը այդ տպարանին մէկ մասը գնեցին : Բայց 1756ին, հայ վաճառական մը, ուսեալ անձ, Առաքել անուն, նոր Զուգայեցի(1), Ամսթերտամի մէջ փորագրել տուաւ տասը տեսակ զանազան տառեր Փլայշման անուն գերմանացի ճարտար արուեստագէտի մը ձեռքով, եւ Նիմիւնց ամբողջ նոր տպարան մը իր ծախքով : Յետոյ այնտեղ տպագրեց շատ մը հայերէն գործեր եւ իր մահէն ետքը զայն ամբողջապէս քանդեց Հայոց եկեղեցիին : 40 տարիէն աւելի կայ որ այդ գեղեցիկ տպարանը դադրած է գործելէ՝ ուսեալ անձերու պակասին եւ տեսակ մը շարակամութեան պատճառով :

(72^ա) Էական կէտ մը որ միշտ տարբերութիւն գրաւ Հայոց եւ Հռովմէական կաթողիկեներուն մէջեւ, այն է որ Հայերը չուզեցին պապին գերիշխանութիւնը ճանչնալ : Պիոս Դ-ի(3) օրով Հայերը, զիս նոր Ամսթերտամ հաստատուած՝ ուզեցին այնտեղ իրենց ձէսին

(1) Շահան Զրպեա Յակոբ Եր Յակոբ Դ. ին հետ շփոթած ըլլալու է : Այս վերջինը կաթողիկոսական արժողը գրաւեց 1655էն 1680 . մինչ Յակոբ Ե. , Շամախեցի, 1759էն 1763 : Յակոբ Դ. ծնած էր նոր Զուգա, Սպահանի մօտ . Տես՝ Սէն-Մարթէն «Յուշագիրք» :

(2) Հայկական գաղթականութիւն Սպահանի մօտ հաստատուած :

(3) Պապ՝ 1559էն 1565 : Պատերազմ հրատարակեց թուրքերուն դէմ եւ Թրենթէի ժողովին որոշումները հաստատեց :

vement arrivés à Amsterdam voulurent y avoir une église de leur rit. Mais le clergé de la Hollande, qui dépendait encore de la cour de Rome, s'opposa à leur entreprise à cause de leur insoumission à l'autorité papale, et les Arméniens continuèrent à y rester sans avoir aucun lieu particulier pour faire leurs prières, jusqu'à l'époque de l'établissement de la liberté des cultes, où ils commencèrent à bâtir leur église, avec une maison attenante qu'ils possèdent encore aujourd'hui. (72^b) Un négociant de leur nation, voulant en même temps que cette église fût mise sous la juridiction de l'évêque arménien de Smyrne, écrivit à son grand patriarche David V⁽¹⁾ et en obtint la demande vers la fin du 16e siècle. Depuis cette époque l'église a dépendu toujours de ce pontife et les prélats de Smyrne ont continué à la pourvoir de curés. Anciennement, lorsque les Arméniens y étaient en grand nombre, il y avait aussi un évêque et plusieurs prêtres; mais actuellement il n'y en a qu'un et 3 paroissiens.

CHAHAN DE CIRBIED

Avril 1811.

(1) David V, originaire d'Etchmiazin, fut nommé patriarche en 1586; il associa successivement au patriarcat Melchisséech, évêque de Carni, et le docteur Sérapion, évêque d'Amid.

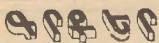
յատուկ եկեղեցի մ'ունենալ : Բայց Հոյանտայի կղերը որ զեռ պապական արքունիքէն կախում ունէր հակառակեցաւ անոնց ձեռնարկին՝ պապական իշխանութեան չհաստակելուն համար . եւ Հայերը շարունակեցին հոն մնալ՝ անոնց ոչ մէկ մասնաւոր ազօթատեղի մ'ունենալու : մինչեւ կրօնքներու ազատութեան հաստատման թուականը . երբ սկսան կանգնել իրենց եկեղեցին . եւ անոր կից՝ ատն մը որ իրենցն է մինչեւ ցարդ :

(2) Հայ վաճառական մը, ուզելով միանգամայն որ այդ եկեղեցին Իզմիրի հայ եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակ զրուէր : Դաւիթ Ե. կաթողիկոսին զրեց եւ արտօնութիւն ստացաւ ժ.Ձ զարուն վերջերը : Անկից ի վեր . այդ եկեղեցին միշտ կախում ունեցած է կաթողիկոսէն , եւ Իզմիրի առաջնորդներն են որ շարունակած են քահանաներ զրկել անոր : Առաջները . երբ Հայերը հոն բազմաթիւ էին, եպիսկոպոս մը եւ քանի մը քահանաներ կային . բայց հիմա մէկ քահանայ մը կայ միայն եւ 3 ծուխ :

ՇՍՀՍՆ ՋՐՊԵՏ

Ապրիլ 1811

(1) Դաւիթ Ե Էջմիածնեցի, 1586ին կաթողիկոս ընտրուեցաւ : Իր կաթողիկոսական գահուն աթոռակից համարեցաւ յաջորդաբար Դառնեցի Մելիքիսեղեկ եպիսկոպոսը եւ Ամդայ առաջնորդ Սրապիոն վարդապետը :

LA NOUVELLE SODOME (I)

«Նոր Սոդոմ»ը . Պ. Ֆազիի համար . Կ. Պոլիսն է : Պ. Ֆազի «Սոդոմ» կ'անուանէ Պոլիսը ոչ միայն որովհետեւ այնտեղ ալ տեսած է տիրապետելն այն ախարին որ աստուածաշնչական վաղեմի քաղաքին անուանովը կը յորջորջուի . այլ եւ որովհետեւ հոս ալ ինչպէս հին Սոդոմին մէջ . բաց ի այլ մոլութիւնէն՝ կը փոռնին բոլոր բարոյական խաթարումները . հոգեկան բոլոր ապականութիւնները որոնք կը ծլին ինկած ընկերութիւններու ազգիւսէն . Պ. Ֆազի Սոդոմին հետ կը նոյնացնէ Պոլիսը ուրիշ տեսակէտով մըն ալ . այն է որ կը բազմայ Պոլիսը (ինչպէս ցոյց կուտայ իր վէպին վերջին գլխուն քմածին պատկերին մէջ) վիճակուած տեսնել հրակէզ կորչելու բաղդին . որուն ատենով գատապարտուեցաւ բուն Սոդոմը Ենիվային կողմէն . — սա միակ տարբերութեամբ որ ենիվայական ցասումը հին Սոդոմէն ուրիշ բան չձգեց բայց եթէ մոխրակոյտ մը եւ ամօթալից անուռ մը . մինչ Պ. Ֆազիի սըրումըտութիւնը կ'ուզէ որ Նոր Սոդոմին փլատակներէն յառնէ մաքրուած ու վերանորոգուած . ազատ . առողջ ու զեղեցիկ Բիւզանդիոն մը :

Պ. Ֆազի երեք շորս տարի ապրած է Պոլսոյ մէջ . ճանչցած է զայն իր շահեկան ու յատկանշական կողմերովը : այնտեղ է գտնուած՝ հայկական տագնապի միջոցին . եւ շատ մօտէն ծանօթ է նիւթին որուն վրայ կը խօսի : Քանի մը տարի առաջ . արդէն այդ նիւթին վրայ հրատարակած էր գիրք մը՝ «Այսօրուան Թուրքերը» տիտղոսով . որուն մէջ Կ. Պոլսոյ (մանաւանդ Թուրք պաշտօնական դասակարգերու) բարբերուն բոլոր ազտեղութիւնն ի վերջանացած էր հանել՝ լեզի հեգնութեան ոճով մը . որուն ենթարկուած էին նաեւ՝ ու իրաւամբ՝

կարգ մը հայ տիպարներ ալ . ցեղով հայ . բայց դաստիարակութեամբ ու հոգեով՝ Տաճկէն աւելի տաճիկ . այդ հատորին մէջ . որ չուանքի եւ զայրոյթի պոռթկում մըն էր՝ փոռութեան կուտակումի մը հանդէպ առողջութեան ու զեղեցիկութեան ծարաւ հոգիի մը կողմէն արձակուած . հայ տարրն էր նորէն որ գրողին կը ներշնչէր համակրանքի քանի մը հազուադիւր տողերը որ գրքին մէջ կը գտնուէին . Պ. Ֆազի գնահատած էր այդ ճահիճին մէջ մտաւոր ու բարոյական առողջութիւն պահպանել կրցած հայ անհատներու գոյութեան հրաշքը :

Այս նոր հատորին մէջ . Պ. Ֆազի ուզած է մեծ համապատկերով մը նկարել արիւնոտ տիղմի շեղջակոյսը որ Պոլիսն է . նիւթը հոյակապ է . գրքին քանի մը մասերուն մէջ Պ. Ֆազի յաջողած է հասնիլ նիւթին բարձրութեանը : Ամբողջութեանը համար՝ դժբաղդաբար չենք կրնար միեւնոյն բանն ըսել : Գործը անհաւասար է . ուժեղ եւ խորին հատուածներու քով՝ թեթեւ կատականքի աւելորդ կտորներ կան հոն . ու շատ մըն ալ էջեր երկրորդական ու անպէտ մանրամասնութիւններով խճողուած . երբեմն նոյն իսկ երկայն շեղումներ նիւթէն (ինչպէս Ռուսիոյ պաշտօնական շրջանակներուն յատկացուած գլուխը) որոնք կը զանգաղցնեն վէպին ընթացքը եւ անոր միութիւնը կը քայքայեն : Կը կարծենք նաեւ թէ Պ. Ֆազի չափաւանց ծանրացած է սեռային անկումներու նկարագրութեան վրայ : Պոլսոյ բարբերուն պատկերը գծել ուզող մը պարտաւոր է անշուշտ ամենէն զազիր մանրամասնութիւններն իսկ երեւան հանել . ու ես չեմ որ պիտի խրտչիմ ճշմարտութեան մօրէմերկ յայտարարումէն . բայց Պ. Ֆազի կը թուի զուարճանալ Պոլսոյ բարբերուն գարչելի կողմերը պէտք եղածէն շատ աւելի տեսարանի վրայ դնելով . ինչ որ գործին առողջութեանը վնասելու չափ յառաջ կ'երթայ մերթ : Մեղադրելի կէտ մըն ալ այն է որ Պ. Ֆազի . չչատանալով Սուլթանին եւ իր գործակիցներուն «իրական» ոճերները . գարչելիութիւններն ու ծիծաղելիութիւնները նոյնութեամբ պատկերացնել . մտացածին ու չափազանցեալ մոլութիւններ ու հրէշութիւններ անոնց վերա-

(1) Այս գիրքը . որուն գողքը զարգարուած է մեր տաղանդաւոր հայրենակից Պ. Շ. Աղամեանի մէկ ուշագրաւ զմաղրութեամբը . հրատարակուած է Ambert et Cie տան ձեռքով . 25 rue Lauriston. Գին 3 ֆ. 50

ցրելու պէտքը անսած է . կ'ըմբռնեմ վրոյա-
սանին չափազանցելու , ստեղծելու իրա-
ւունքը՝ երբ նրա ինքնին ազգաս է կամ
ածոյն . լայն հոս՝ նրա թը արդէն շատ ճոխ
է , շատ յատկանշական , ինքնին՝ աւելի հզօր
ու ինքնատիպ քան ինչ որ Նէֆսփիր մը՝ իր
երեւակայութեամբը պիտի չկարենար դոնել .
Պ. Ֆազի, երևակայութեան ու քմայքէն տարով
շատ մեծ բաժին մը, այլայլած է իր հերոսնե-
րուն նկարագիրը՝ որ իրականին մէջ աւելի
քսամնիկ է, մինչ իր ներկայացման մէջ՝ ա-
րուեստական, սնքնական, մերթ յայտնապէս
անճիշդ տարրերու յաւելումով՝ անկենդան ու
տկար է դարձած . Պ. Ֆազիի Համիսը իր վայ-
րադու թեանց մէջ Հոսմայեցի կարգ մը կայս-
րերու « գեղարուեստական անդթութեանց »
ճշտումը ցոյց կուտայ . մինչ յայտնի է որ Նւ-
արդի վագրը հեռու է գեղագիտական ոեւ է
մասնագութիւն խառնելէ իր դահճական ա-
րարքներուն : որոնք իր անձին սլանդանու-
մէն , իրեն սպառնացող թշնամիներուն քնջու-
մէն ուրիշ նպատակ չունին : Անհունապէս
նախընտրելի պիտի ըլլար նկարել այդ հո-
գեքանութիւնը իր ճշմարիտ գոյնին մէջ ,
այնքան գունիկ որչա՛ն վայրագ :

Ուրիշ քննադատելի կէտերէն մին՝ հատու-
քին մէջ՝ դիտար որ դերակատարին , Սելիմի ,
նկարագիրն է : Այդ հրէայ ստորին դասա-
կարգի գաւակ եղող եւ ամենաողորմելի տը-
գիտութեան , ամենալղճուկ բարձրէր ծլած
ախարք , սաւեկնս լով եւ ս մենախայտառակ
միջոցներու գիմելով՝ կը յաջողի ամենաբարձր
պաշտօններու հասնել , եւ առի սնկարելի ըլ-
լալէ հեռու է Պոլսոյ մէջ . բայց աւելին կայ ,
եւ հոս է որ անճշմարտանմանութիւնը կը
սկսի . Սելիմ, որ վէպին առաջին մասին մէջ
ազատութիւն մըն է պարզապէս եւ տարա-
մերձաբար , երկրորդ մասին մէջ յանկարծ կը
յայտնուի ամենախորին հմտութեամբ միտք մը
եւ պայծառ դեղեցկութեամբ հողի սը , եւ
ինքն իսկ է որ Սուլթանը գահընկէջ ընելու
նպատակաւ լարուած զաւին մէջ՝ գրքին վեր-
ջը՝ ամենակարեւոր դերը կը խաղայ ի նպաստ
ազատութեան դասին . տխարք անկապակից
է , անտրամաբանական , ծայրայեղօրէն քմա-

ծին , հետեւաբար եւ անկենդան :

Պ. Ֆազի յեշտուած ձգտում մը ցոյց կուտայ
այս հատորին մէջ դարմանելու թուրք ցեղին
հանդէպ այն բացարձակ ու անվերապահ ար-
համարհանքն ու վզուանքը զոր յայտնած է իր
առաջին հատորին մէջ , եւ այս դարմանումի
ջանքը այնքան անհամեմատական է իրականու-
թեան հետ , որքան նախկին զուանքին բա-
ցարձակութիւնը անհամաձայն է զուտ ճշմար-
տութեան հետ : Գիշ նախկին կայ սրուն վրայ
այնքան դժուար ըլլայ վերջնական արդարու-
թեամբ եւ ճշմարտութեամբ կարծիք յայտնել
որքան թուրք ցեղին նկարագրին սահմանու-
մը . շատ մը Եւրոպացիներ ամէն յատկու-
թիւններով օժտուած նկատած են Թուրքը ,
զան պարկեշտ , ուղղամիտ , վիհանձն , թոյ-
լատու , արդարասէր , յաջ տեսած են . ուրիշ-
ներ զայն նկատած են իբրեւ ամէն ազնու-
թիւնէ զուրկ զագան մը , զազիր ու վայրագ :
Այս երկու պարզական սեսութիւններէն եւ
ոչ ին թերեւս կը ներկայացնէ ամբողջական
ճշմարտութիւնը . ամենէն անաչառ , ամենէն
անկողմնակալ ու ճշգրիտ վերլուծումը այն է
զոր մեր անմոռանալի Տիգրան Երկաթը առաւ
իր հոյակապ « Թուրքիան կրնա՞յ ապրիլ » ու-
սումնասիրութեան մէջ . հոն , Թուրքը կ'երե-
ւայ նախ՝ բարոյական ինչպէս ռազմական ու-
ժեղ յատկութիւններով օժտուած , կրօնական
խնդիրներու մէջ միշտ լայն ընտրողակա-
նութեամբ մը վարւող , եւ փառքի մոլեռան-
գութեանն ուրիշ մոլեռանդութիւն զեռ չունե-
ցող . եթէ փոխանակ մահմետականութեան
կողմը հակելու , բրիտանականութիւն ընդունէր
Թուրքը , — ինչ որ քիչ մնացած է որ կատա-
րուէր , — արդի քաղաքակրթութեան ամենէն
զօրեղ գործիքներէն մին պիտի դառնար ապա-
հովապէս . բայց մահմետականութեան յարելով
եւ թաղուելով անոր մէջ , կուրցաւ եւ կապ-
կըպուեցաւ անով , անասնացաւ՝ վայելամու-
լութեամբը զոր այդ կրօնքը կը քարոզէ , ու
եւրոպական քաղաքակրթութեան , նոյն իսկ
դիտութեան եւ գեղարուեստին իր միտքը փակ
պահեց՝ այն միակ պատճառով որ անոնք « կիւ-
վուլ » ի հնարքներէն , ԺԹ դարուն մէջ եւ-
րոպական կրթութիւն ստացած եւ անկեղծօրէն

և ևրոպականացած քանի մը թուրքեր՝ Բէշիտ փաշայի պէս՝ փորձեցին այդ պատուարը փըլցընել, որպէս զի թուրքը՝ իր կանգ առած ազգի զրուծիւնը թողուր ու ևրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքին հետեւելով՝ իրեն սպասնացող կորուստէն փրկուէր. բայց այդ քանի մը, — շատ սակաւաթիւ — վերանորոգիչներէն աւելի, և ևրոպական թնդանօթներն էին որ մտցուցին Տաճկաստանի մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութենէն մաս մը, այնքանը որքան անհրաժեշտ էր և ևրոպային մտցնել այնտեղ՝ իր իսկական շահերուն համար: Մինչև ցարդ՝ թուրքը կը մնայ՝ ամենաստուար մեծամասնութեամբ՝ նոյն հողեկան, մտաւոր վիճակին մէջ, կաշկանդող կրօնքի մը գերի. նոյն իսկ «երիտասարդ թուրք» կոչուածներուն մէջ, ա՛յնքան քիչ են որ և ևրոպական լայն իմաստով ըմբռնեն երկրին վերանորոգման պէտքը: Չայն իրականացնելու համար հարկ եղած անհրաժեշտ գործողութիւնը: Ա՛յնքան քիչ են — կարելի է ըսել ընաւ չկայ այդպիսի արագար մը, — այն թուրքերը որ ըմբռնեն թէ մինչև որ Օսմանեան պետութեան վեհագետը չհրաժարի իսլամականութենէ և յանձն չառնէ ըլլալ «աշխարհական» պետ մը, Օսմանեան պետութեան բոլոր բնակիչներուն սահմանադրական վեհապետը, մինչև այդ օրը ոչ մէկ իրական վերանորոգում, ոչ մէկ հիմնական բարեփոխութիւն չի կրնար տեղի ունենալ Տաճկաստանի մէջ, որովհետև այդ պայմանով միայն թուրքը՝ կրօնական կազմակերպութենէն հեռանալով՝ ազգային կազմակերպութիւն մը պիտի սկսի ունենալ, և այդ պայմանով միայն պետութեան մահմեդական և ոչ-մահմեդական տարրերուն միջև իրական հաւասարութիւն պիտի հաստատուի, ինչ որ միայն կրնայ այդ պետութիւնը դարձընել ճշմարտապէս քաղաքակիրթ, ապրելու և յառաջդիմելու կարող ընկերական կազմակերպութիւն մը: Այսպէս մտածող թուրքեր չկան, ու չկան նաև արդի քառսին բարձման համար հերոսական ճիգեր ընելու կարողութիւն ցոյց տուող թուրքեր: Իրենց «ազատականներ»ը մեծ մասամբ կը շատանան և ևրոպայի

մէջ թերթեր հրատարակելով: Պ. Ֆազի այս բոլորը նկատի չէ ունեցած, երբ քնարերգական խանդավառութեամբ մը կը տարփողէ թուրք նկարագրին յատկութիւնները, երբ կ'երգէ թուրք հողին վերակենդանացումը, երբ կը նկարագրէ «Ազատական թուրքեր»ու առնական, լուրջ, ուժեղ գործունէութիւն մը: Այդ բոլորը՝ դժբաղդարար՝ Պ. Ֆազիի երեսակայութեանը և բարի կամեցողութեանը արգիւնք են քան իրականութեան համապատասխան իրողութիւններ: Վէպին վերջընթեր զըլուխը, ուր կը տեսնենք և ևրոպայէն գաղտնի Պոլսի գացած «երիտասարդ թուրքեր», որոնք Պոլսեցի թուրք գործիչներու և երկու և ևրոպացի իրքասէրներու հետ, Իւսկիւտարի գերիզմաննոցին մէջ զիջեր ատեն՝ կը խմբուին՝ գերագոյն զաւր սարքելու համար, պարզ եւ լազանք մըն են, ճշմարտութեան հետ շատ քիչ համաձայն: Եւրոպայէն Պոլսի դարձող թուրք ազատականները Իւսկիւտարի գերիզմաննոցին մէջ զաւ սարքելէն բոլորովին տարբեր բաներով է որ կը զբաղին ընդհանրապէս: Չեմ կրնար դիտել չտալ նաև որ, թուրք տարրին վերակենդանացման տեսիլքէն յափըջտակուած, Պ. Ֆազի շատ քիչ, շատ անբաւական ու անարդար բաժին մը յատկացուցած է իր վէպին մէջ՝ հայ կորովին, հայ գործունէութեան, հայ տարրը, որ սակայն՝ ինչքան ալ տկար ըլլայ, Օսմանեան պետութեան կերպարանափոխութեան առաջնորդող իբր «դրական» ազգակ՝ շատ աւելի ուժեղ և իրական գեր մը կատարած է քան ու եւ է թուրք մարմին: Պ. Ֆազիի վէպին մէջ accessoire մը կը կազմէ լոկ:

Այս բոլոր վերապահումներուն հակառակ, վէպը կը մնայ մեծապէս շահեկան, թրթռուն, և տեղ տեղ՝ խորապէս ներշնչուած: Պոլսական բարքերու գարշելի կողմերը նկարող էջերուն մէջ — որոնք ամօթխած կոյսերու կամ դեսածիլ պատանիներու համար պատշաճ ընթերցում մ'ըլլալէ հետո ևն, — Պ. Ֆազի մերթ երեւան կը հանէ նուրբ ու խայթող երպիծաբանի յատկութիւններ: Մերթ ալ, ինչպէս վէպին վերջընթեր գլխուն մէջ, ուր զա-

ւին սարքումը կը պատմէ հեղինակը՝ գերեզմանոցին գիշերային հովանւոյն աւելի Պ. Ֆազի կը հասնի ամենաբարձր քնարերգութեան շեշտերու : Այդ գլուխը ծայրէ ծայր գրուած է շատ ազնիւ ոճով մը , սոցորու ուսած է ամենավեհ ներշնչութեամբ : ամենազեղեցիկ հատուածն է գրքին , — եւ իր միակ թերութիւնը այն է՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ որ չի համապատասխաներ իրականութեան : Եւսեկան հատուածներ կան նաեւ ութերորդ գլխուն մէջ , ուր Սիլիմի սեղանին շուրջը հաւաքուած խումբ մը կոչնականներ ընկերական , պատմական , բարոյական , զեղեցիկատական բազմաթիւ հարցերու վրայ ինքնատիպ կարծիք՝ եր կը յայտնեն , բայց զմտազարար տարապայմանօրէն երկոյն է այդ գլուխը եւ զործողութեան հետ բնականապէս չունի : լուրջ եւ խորունկ դիտողութիւններու հետ՝ անոր մէջ կը գտնուին նաեւ քմածին ու թեթեւ կարծիքներ : ու խօսողները շատ վար են իրենց բերանը դրուած խօսքերէն՝ որոնց բոլորովին հեղինակինն են եւ միմիայն իրը :

Գալով վերջին գլխուն , ուր Պ. Ֆազի կը պատմէ դաւին յաջողութեամբ , բռնաւորին անկումը , եւ Օսմանեան պետութեան հիմնովին կերպարանափոխումը , քիչ հաճելի է ինծի ձեւը որով յղացուած ու գրուած է ան՝ որքան ալ երազը զոր անոր վերջին տողերը իբրեւ իրականացած կը ներկայացնեն՝ արտօնելի ըլլայ ինծի : Պ. Ֆազի մխրճած է դարձեալ ապերասան եւ աւելորդ քմայքի մը մէջ , փոխանակ կարելիութիւններու առողջ ուղորտին մէջ մնալու , ինչ որ աւելի ուժեղ եւ յուզիչ պիտի ընէր իր պատկերը . իր տեսիլքին մէջ , ժանտախտը , հրդեհը ջարդը , եւ դեռ չեմ գիտեր ո՞րքան բնական ինչպէս մարդկային ազէտքներ կը միաբանին Կ. Պոլիսը քայքայելու համար . մոզական զիւրութեամբ մը , երկուօրուան մէջ , Եւրոզի վիթխարի կազմակերպութիւնը կը վլչի թղթէ զղծակի մը պէս : Սուլթանը կը բռնուի եւ կոչկոծամահ կը մեռնի , եւրոպական զեպանները բոլորն ալ կը ջարդուին , իսկ եւրոպական պետութիւնները կը համոճայնին՝ առանց ո՛րեւէ վէճի , Օսմանեան պետութեան քանի մը մասերը իրենց մէջ

կը բաժնեն , ուրիշ կարգ մը մասեր , Հայաստան , Մակեդոնիա , Ալպանիա , եւն . ինքնավար բեթլեմով մը կ'օժտեն , մնացեալին մէջ սահմանադրական թուրք կառավարութիւն մը կը հիմնեն , եւ յետոյ իրենք ալ Եւրոպայի Միացեալ-Նահանգները կը հաստատեն : Ասի քիչ մը տղայական է : Չեմ սիրեր նաեւ այն կտորը ուր Պ. Ֆազի կը նկարագրէ Սուլթանին մահը . չինական ամենազարհուրելի չարչարանքներ եւրազած է Պ. Ֆազի՝ վերջ գնելու համար մեծ դահլիճին կեանքին , եւ այդ չարչարանքներուն իբր դերակատար դրամ է բոլոր զոհ ժողովուրդներէն ներկայացուցիչներ : Չունի բըռնաւորին հաւատարմ , անոր հետ նոյնացած պիտի ըլլային , եթէ անոր պէս լարուէին իրեն նկատմամբ : Ինչ որ կեղեքուածները կ'երայեն , արդի բեթլեմին ջնջումն է , եւ ոչ թէ այդ բեթլեմին հրէշային արդիւնքը եզոզ արտավարակ անձի մը չի կամորթական կոչկոծումը :

Ա. 2.

— Պ. Տերան Ալեքսանեան ծանօթ հայ բանջութակահարը , հրատարակած է այս օրերս իր երաժշտական մէկ գործը . — Deux pièces (air et pastorale), pour violon et violoncelle, d'après l'oratorio de Noël de J.-S. Bach. — Bellon, Ponscarne et Cie , Boulevard Haussmann, 37. Գին 2 ֆ. 50.

— «Խայտափ քառեակները» հատորէն մինչեւ հիմա ծախուած է 3 օրինակ վերժէ թըղթի վրայ , 11 օրինակ քուչէ թղթի վրայ եւ 8 օրինակ հասարակ թղթի վրայ . ընդ ամենը 109 ֆրանք :

Այդ հատորէն բազմաթիւ օրինակներ գրկած ենք Եգիպտոս , Սմերիկա , Պուլկարիա , Անգլիա , Ռուսիա . ուղարկումի ծախքերուն գումարն եղած է 90 ֆ. 95 : Այդ դումարը հանելով դարձեալ ծախուած օրինակներու հատոյթին գումարէն , կը մնայ 19 ֆր. 5 : Անձ մը նուիրած է վերժէ թղթով օրինակի մը փոխարէն՝ 50 ֆր . ուրեմն ընդամենը դոյնացած է ցարդ 69 ֆր. 5 , որուն կէսը ըստ Պ. Փառնակի որոշման , յանձնեցինք Տէր Վոսմաչպուհ քահանային՝ Ձէյթունի որբանոցին յատկացուելու համար : — Եգիպտոս զրկուած օրինակներու վաճառման հատոյթին կէսը պիտի յատկացուի Ձէյթունի Բարեսիրաց ընկերութեան :

ՀԱՅ ԷՋԵՐ

—o—

Մեր անվան երգիծարան Պարոնեանք ոտանաւոր գրեթէ քննու չե գրած . հետեւեալ չգաւեջսական խորումսիկը — որ իր գրական գործունեութեան տուջին շրջանին կը վերաբերի եւ հրատարակուած է թատրոնի քերթին 1874 տարւոյն սէջ — սակաւարիւ սաղաջափեալ երգիծանքներէն է գոր Պարոնեան արտադրած ըլլալ :

ԻՄ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՒՍ

Ո՛վ օր աղետաբեր . . . ո՛վ գիշեր անձրեւաբեր . . . ո՛վ սոսկայի տայ ցերեկ . . . ո՛վ ընթերցողներ . . . պատիւ ունիմ ամենուղ ծանուցանելու որ ես բանաստեղծ մ'եմ եղեր :

Առջի գիշեր երազիս մէջ մուսաներ տեսայ . աղուորիկ աղուորիկ աղջիկներ էին : Մուսաներն են եղեր . . . Ասոնք ըսին թէ ես բանաստեղծ մ'եմ եղեր : Եթէ Ռուսինեան էֆէնտին ըսած ըլլար՝ չէի հաւատար :

Երազիս մէջ Նարպէյի բանաստեղծական ըստուերն ալ տեսայ . Հայր Արսէնի Հայկն ալ տեսայ , որ Նարպէյը խղղել կ'աշխատէր : Այս ամէնը տեսայ . բանաստեղծ եղայ , եւ սկսայ անանկ նկարագրութիւններ ընել որ բոլոր մուսաները մատերնին խածին :

Ապշեցայ միացի քանքարաթաղոյցութեանս վրայ . ոտանաւոր մը գրեցի «Թէ ես թագաւոր ըլլայի»ի հետեւողութեամբ , եւ մուսաներուն սրբազրել տուի :

Ո՛վ բանաստեղծներ , լսեցէ՛ք բանաստեղծութիւնս , եւ անոր հետեւեցէ՛ք :

Մուսայք , օգնեցէ՛ք յիշողութեանս :

Թէ պատրիարք ըլլայի ,
Կաթողիկոսն Ուաչատուր
Շուտ մը թեւէն բռնէի ,
Էջմիածին զրկէի :

Թէ ես խնդիր ըլլայի ,
Վարչութիւնը զիս կ'առնէր ,
Կը դարձունէր , դարձունէր
Մինչեւ հոգիս զուրս տայի :

Երեսփոխան թ' ըլլայի ,
Ժողովին մէջ քուն քաշէի ,
Ձեռքերս միայն վերուցած՝
Առատ քուէ կուտայի :

Իսկ Քաղազեան թ' ըլլայի ,
Երեսփոխանն հայհոյող

Կը բռնէի օծիքէն ,
Դուրս կ'ընէի ժողովէն :

Թ' ապակեղրոնացալա-
Նութիւն երբեք ըլլայի
Սաղազութիւն սոգին մէջ
Չէի թողներ տանէի :

Իտ' արծաթ ոսկի ըլլայի ,
Ազգ . սնտուկին կուտայի ,
Վարժապետաց մի դպրոց
Շուտ մը կանգնել կուտայի :

Եթէ հարուստ ըլլայի ,
Պոլսոյ բոլոր փողոցներն
Աղուոր շինել կուտայի ,
Աղբերն մաքրել կուտայի :

Օրիորդ մը թ' ըլլայի ,
Եզբօրս բալթօ՝ ու լաթեր
Իրարու հետ կապկպած՝
Մեծ իրջըրիս կը շինէի :

Թէ թաղական ըլլայի ,
Թաղին սնտուկ պարպէի ,
Կրկնատոմար շինելով
Հաշիւները շտկէի :

Թէ Իգմիրցի ըլլայի ,
Եղեսեանին ձեռք տայի ,
Եւ քաշելով քաշելով
Հարկաւ Իգմիր տանէի :

Համամճեան թէ Սարգիս
Ես ըլլայի , Ապուչեիս
Գիւղին հարիւր հազարնոց
Սերկին ազգին յանձնէի :

Թէ բօստայի ես տեսուչ
Ըլլայի , ո՛հ , լրագրաց
Մախս փոստի տաս փարայէն
Կ'իջեցնէի հինգ փարայ :

Թէ մեծ հարուստ ըլլայի ,
Ինքզինքս ինձ կանչէի ,
Հազար ոսկի կուտայի
Տպարան կը բանայի . . .

.

Կա'նգ առ , ո՛վ աւիւն , կա'նգ առ . . . հանգըստացիք քիչ մը . . . Քանի որ ասոնց եւ ոչ մին պիտի չկրնամ ըլլալ , այդ բարեկարգութիւններն ալ չպիտի ըլլան :

Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Ռուսիայէն , մտաւորական մը մեզի ուղղած է հետեւեալ նամակը :

Լսում եմ որ վերջանում է հայ մատրան կառուցումը Պարիզում . եւ անկեղծօրէն ուրախ եմ . որովհետեւ ինձ այնպէս է թւում , կարծես զորա շինութեան հետ միասին Պարիզի մէջ սկսելու է մի նոր կեանք . եւ մի նոր աւարակ հայ մտքի համար , որովհետեւ հայ եկեղեցի առանց հայ մեքի եւ չեմ ճանաչում եւ չեմ ընդունում :

Ինձ համար հէնց այս դիւխդ պարզ եւ լակներու է որ այդ եկեղեցւոյն կից Պարիզի հայ գաղութը պիտի հիմնէ եւ մի գաղոց , հայ մանկտին կրթելու , հայ մտքին իր պարաքը հատուցանելու համար : Այսպէս են սկսել իւրանց գոյութիւնը մեր բոլոր գաղոցները թէ՛ հնումը եւ թէ՛ նորերում , որոնցից մի քանիսը՝ Կալկաթայի ճեմարանը , Մոսկուայում Լազարեան ճեմարանը , Թիֆլիզում Ներսիսեան գաղանոցը , Էջմիածնում Գէորգեան ճեմարանը , զեռ գոյութիւն ունին ցարգ : Հայ միտքը եւ հայ եկեղեցին անշատ չեն ապրել երբեք , դրեթէ երբեք : Այս իսկ պատճառով՝ մի հասարակ գաղոց հիմնելու միտքը եթէ առօրեայ մի խնդիր է Պարիզում , այդ գաղոցը զնել լայն հիմունքների վրայ , կեդրոնացնելու համար այնտեղ հայ մտաւոր կեանք , դարձնել այն միակողմիա , ստեղծել մի տպարան , գրադարան եւ ընթերցարան , հիմք զնել մի նոր Մխիթարեան միաբանութեան՝ անշուշտ աշխարհիկ հոգով եւ աշխարհիկ ծրագիրներով , ահա այն

եւազը որ ես իրականացած կ'ուզէի տեսնել Պարիզում , մտքի . խղճի եւ գաղափարի ազատութեան այդ հին ծննդավայրում : Այդ բանի համար ստանալ ֆրանսիական կառավարութեան հաւանութիւնն եւ աջակցութիւնը , ինձ թւում է շատ դիւրին , եւ ձեռք բերել նիւթական միջոց գլուխ բերելու համար այս գաղափարը՝ ո՛չ այնքան դժուար : Պարիզի հայ գաղութին մի մատուց շնորհող բարերարը անշուշտ իր մեծահոգակ անուան պիտի շղջանայ մի գրուագ էլ աւելացնել , Լազարեանները ինձան հիմնելով եւ միակողմիա , ոչ էլ Եւրոպայի հայ գաղութը պիտի մոռանայ իր պարտքը հայ մտքին մի անքոյթ ու տեւական վատարան կանգնել Պարիզի պէս մի կեդրոնավայրում , որ ամենայրուարն է այդ նպատակին ծառայելու համար :

Ի՞նչ էք կարծում , հնարաւոր չէ՞ միթէ այս ամենը կամ լաւ եւս՝ անհրաժեշտ չէ՞ այս երազի իրագործումը :

«Երազ» անուանեցի ես այս ամենը , բայց այդ երազն արդէն սկսուած է «Անահիտ»ով եւ ձեր մի շարք այլ ընտիր հրատարակութիւններով : Այն ինչ որ հիմա անհատներն են կատարում , պիտի զեկավարէ պպագայում հայ ակադեմիան :

Ես կ'ուզէի որ եկեղեցւոյ օժման հետ , այս գաղափարը ամէն մի Հայի մտածութեան նիւթ դառնար Պարիզում եւ նրա իրականացումը ճանաչուէր որպէս մի անհրաժեշտութիւն , այնպէս ինչպէս մինք պղում ենք այստեղ :

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄԱԹԵՐԹԻՆ

1904 ՏՄՐԻՈՅ

«Հանդէս Ամսորեայ» իւր տասնեւիններորդ տարին մտնելով՝ խմբագրութիւնը հայ գիտական աշխարհին կը ծանուցանէ նոյնին անիփոխ ուղղութիւնը: «Հանդէս Ամսորեայ» է՝ եւ պէտք մնայ յուրջ ու սուսնական եւ բանասիրական թիւի՛ . արդէն քաղաքական տեսութեան, օչտակա՛ր գիտելեաց եւ ուրիշ մէկ-երկու նման ոչ-ազգային նիւթերը դադրեցնելով՝ յայտնի ըրաւ «Հանդէս»ը թէ ինքը կը կը յատաճացիմէ եւ «մոզովրդականութեան» դիմակին ներքեւ պատասպարուելու պէտք չի զգար: Ուրեմն՝ Ուսումնաթերթիս բովանդակութիւնը դարձեալ պիտի մնայ բովանդակ Հայութեան կամ հայ ազգին վերաբերեալ նիւթեր, — ուսումնասիրութիւններ: Պիտի ծանօթացընէ այն ամէն ազգային եւ օտարազգի (ի մասնաւորի գերմ.) գիտական բանասէրներուն հմտալից ու հետաքրքրական գրքերն ու գրութիւնները, սր կը հային հայ ուսման, հայկական բանասիրութեան դրականութեան, յեզուին, հայագիտութեան, — հայ-ազգին: Անաչառ յնչազատութեան պիտի ենթարկէ հայ ազգին՝ անցեալն եւ ներկան — հայկական պատմութիւնը: Պեղումներէ, ձեռնարկներէ եւ արձանագրութիւններէ հանուած հայ հնագիտութիւնն ու հնախօսութիւնը մեծ տեղ պիտի գրաւեն: Եւ յն չափով պիտի մշակուին հայ մատենախոսական ու մատենագրական եւ աշխարհագրական ճիւղերը: Պիտի հրատարակէ հայ ականաւոր եւ գրագէտ անձնաւորութեան կենսագրութիւնները — կենդանագիրներով: Պիտի ջանայ գրքերու կամ կարեւոր նոր հրատարակութեանց վրայ՝ (նոյն իսկ թարգմանածոյ) որ թերթիս իբր նուէր կ'առաջուին, քննադատական համառօտ կամ ընդարձակ տեղեկութիւն տայ, եւն, եւն: Կողքն ալ ազգային գրական նիւթոց կամ ծանուցմանց պիտի յատկացուի:

Տարեկան գինն է 10 ֆր. (4 ռպ.) կանխիկ:
 Խմբագրութեան հասցեն. — A la Rédaction de la Revue «Hantesse», VII/2 Mechitaristengasse. 4. Vienne (Autriche):

LIBR. STUB.

BIBLIOTHEQUE ARMÉNIENNE. N. 1

CHANTS POPULAIRES

ARMÉNIENS

TRADUCTION FRANÇAISE AVEC UNE INTRODUCTION

PAR ARCHAG TCHOBANIAN

PREFACE

DE PAUL ADAM

LIBRAIRIE PAUL OLLENDORFF, PARIS, RUE DE LA CHAUSSEE D'ANTIN, 50

Գինը ու զօղները պէտք է գիմեն ՕԼԵՆՏՈՐՖ գրադատաանոցին

Գին 3 Ֆր. 50

ԱՂԱՋՏԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՑՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անդամ մը :
 Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Պրանսա) , 12 ֆրանք (օտար երկիրներ) ,
 2 օտար (Ամերիկա) , 5 բուպլի (Ռուսիա) :
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. (Պրանսա) , 6 ֆր. (օտար երկիրներ) 1 օտլ. (Ամերիկա) , 3 բպլ. (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագիրն զրկել հետեւեալ հասցէին

A. TCHOBANIAN
 17. RUE LA BRUYERE PARIS

«ԱՆԱՋՏ»Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Դավրէժ . —	Պարոն	Մկրտում Սահակեան
Ռուսնուք . —	»	Դառնիկ Մաղմանեան
Փիլիպէ . —	»	Թաղաւոր Հինդիեան
Նիւ-Եօրք . —	»	Պետրոս Դարբէլեան
Իսթ Ութըրթաուն . —	»	Կ. Մալխասեան
Ութրր . —	»	Ս. Յովսէփեան
Չիքակօ . —	»	Մ. Կիւրեղեան
Պրոթան . —	»	Արամ Ասքանազ
Փրօզիտէն . —	»	() Տիւրուտիւսեան